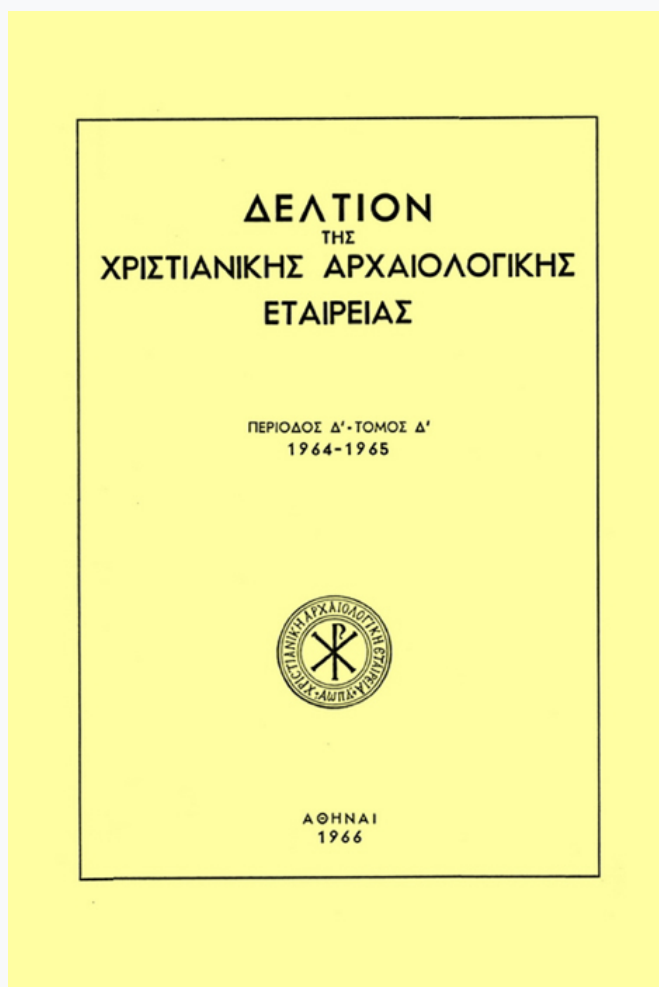

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1966)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965)

Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα (πίν. 38-42)

Νικόλαος Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.762](https://doi.org/10.12681/dchae.762)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Κ. (1966). Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα (πίν. 38-42). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 163-203. <https://doi.org/10.12681/dchae.762>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα
(πίν. 38-42)

Νικόλαος ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965) • Σελ. 163-203

ΑΘΗΝΑ 1966

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΠΡΕΣΠΑ (Πίν. 38 - 42)

Τὸ νησί τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου δέχεται σπάνια ἐπισκέπτες. Σὰν τυχαίνει ὅμως, εἶναι εὐκολο νὰ εἰδοποιήσουν ἀπὸ τὴν «Κούλα»¹ στὸ νησί νὰ ἔλθῃ μιὰ βάρκα (πλάβα)². Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνώνονται οἱ δύο λίμνες μ' ἓνα «δίαιλο» ποῦ τέμνει τὴ μικρὴ λουρίδα τῆς ἄμμου, τοῦ πόρου, ποῦ εἰσχωρεῖ ἀπὸ τὸ *Γκλάντνο Πόλε* πρὸς τὴ βραχὴ πλευρὰ τοῦ βουνοῦ τῶν Ψαράδων (Νιβι-τσάνσκα Πλανινά) στὴν τοποθεσίᾳ *Στάρο Πέροβο*.

Ἡ διαδρομὴ παρουσιάζει μεγάλον ἐνδιαφέρον καθὼς ἀκολουθεῖ ἡ πλάβα τὰ σημάδια γιὰ νὰ βρῖσκη τὸ δρόμον ἀνάμεσα στίς πυκνὰς καλαμιὰς καὶ στὰ νούφαρα. Τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ νησιοῦ εἶναι μακρόστενον, μόνον ποῦ ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω παρουσιάζει μιὰ διαπλάτυνση³. Στὸ σημεῖο μάλιστα αὐτὸ ἐμφανίζει καὶ τὴ μεγαλύτερη ἐξάρση⁴. Ἡ ἀποβίβαση γίνεται στὸ μοναδικὸ κατοικημένο μέρος τοῦ νησιοῦ, σ' ἓνα λιμανάκι τῆς Δ πλευρᾶς ὅπου δέκα περίπου σπίτια συγκεντρώνουν ὅλη τὴ ζωὴ τῶν ψαράδων⁵. Ἀκολουθήσαμε τὸ Β μονο-

1. Ὅπως καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἔτσι καὶ σήμερον, στὴν ἴδια θέσιν ὑπάρχει στρατιωτικὸ «φυλακεῖον» (Κούλα = πύργος, τουρκ. ὄνομ. Kule). Παλαιότερον στὸ σημεῖο αὐτὸ διακρίνονταν τὰ ἐρείπια τοῦ χωριοῦ Στάρο Πέροβο ποῦ εἶχε δώσει τὸ ὄνομα καὶ στὸν παλὸν πύργον, Περὸβσκα Κούλα. Μετὰ τὴν καταστροφὴν οἱ κάτοικοι ἐχτίσαν τὸ νέο χωριό, Νόβο Πέροβο, στὴ Β ἀκτὴ τῆς λίμνης. Ἰορ. Ἰβάνωφ, Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare* 1, Σόφια 1910, σ. 57 (βουλγ.).

2. Πλάβα, βάρκα τῆς λίμνης. Ὅμοιες ὑπάρχουν καὶ στὴν Μεγάλῃ Πρέσπα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες λίμνες τῆς Δ. Μακεδονίας, ἰδιαίτερα ὅμως στὴ λίμνη τῆς Καστοριάς. Εἰκόνα «ἀλιευτικῶν λέμβων» τῆς λίμνης βλ. στὸ Γ. Σωτηρίου, Ἡ λίμνη τῆς Πρέσπας, *Η.Μ.Ε.* (= Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος) 1926, σ. 155, εἰκ. 4. Περιγραφὴ καὶ σχέδια πλάβας βλ. στὸ Νικ. Μουτσόπουλον, Καστοριά, Τὰ ἀρχοντικά. Ἀθῆναι 1962, σ. 4, 32-33.

3. Περιγραφὴ τῆς περιοχῆς βλ. στὸ Μαργ. Γ. Δημητσοῦ, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος πρῶτον, Χωρογραφία, Ἀθήνησι 1870, σ. λζ', 37, 39, 40, 97, 98, 183. Γ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., *Η.Μ.Ε.*, 1926, σ. 151-152 καὶ Ἰορ. Ἰβάνωφ, ἔ.ἀ., σ. 55, 65.

4. Τὸ ὕψος τοῦ νησιοῦ εἶναι περίπου 857 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θάλασσας.

5. Στὴ λίμνη τῆς Μικρῆς Πρέσπας ψαρεύουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ψαράδες τοῦ νησιοῦ, καὶ ἄλλοι ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸν Ψαράδες (Νιβίτσα) τῆς Μεγάλῃς Πρέσπας. Ὁ Ἰβάνωφ, ποῦ ἐπισκέφθηκε τὸ νησί τὸ 1907, στὴ μελέτη του, Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, Σόφια 1910, σ. 65, ἀναφέρει ὅτι τὴν ἐποχὴν τοῦ νηιοῦ ἦσαν ἰδιοκτησίᾳ κάποιου Ἑλλήνα ἀπὸ τὰ Μπιτώλια (Μοναστήρι) καὶ τὰ χωράφια καλλιεργοῦνταν

πάτι πού τριγυρίζει τὰ ριζώματα τοῦ χωματόλοφου πού σχηματίζει τὴ ραχοκοκαλιά τοῦ νησιοῦ¹ καὶ στραφήκαμε μετὰ ἀνατολικά.

Τὰ ἐρείπια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου βρίσκονται ἐπάνω σ' ἓνα μικρὸ ὕψωμα σὲ λιγοστὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς βάλτους μὲ τὶς καλαμιές πού σχηματίζουν στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ὄχθες τῆς λίμνης καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση μεσημβρινὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, πού εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ², πού βρίσκεται κοντὰ στὸ συνοικισμό, ἔχει πρόσφατα ἐπισκευαστῇ καὶ ἐξυπηρετεῖ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν κατοίκων.

Ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου³, ὅπως μισοδιαφαίνονται

ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Ἀχίλ ἢ Ἀτλ. Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἡ περιοχὴ (Μουδουρλίκι) τῆς Πρέσπας ὅπως καὶ τῆς γειτονικῆς Ρέσνας ὑπαγόταν στὸ διαμέρισμα (Καζᾶ) τοῦ Μοναστηρίου (Βιτωλίων) τῆς ἐπαρχίας (Σαντζακιοῦ) τῶν Βιτωλίων. Πρβλ. Ν. Θ. Σ χ ι ν ᾱ, Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἡπείρου κλπ. φυλλάδιον πρῶτον. Ἐν Ἀθήναις 1886, σ. ζ'. Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὸ χωριὸ Ἀτλ ἢ Ἀχίλ εἶχε μονάχα τέσσερα σπίτια. Τὸ μεγαλύτερο σπίτι τῶν Μάρκοβτσι ἀποτελοῦσε μιὰ πραγματικὴ συντεχνία μὲ 70 μέλη. Ἡ συνεργατικὴ τῶν Μάρκοβτσι χωρίστηκε καὶ ἔτσι τὸ 1907 τὸ χωριὸ Ἀτλ ἀριθμοῦσε 7 σπίτια. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν τοῦ χωριοῦ ὑπάρχει μιὰ παλιὰ λαϊκὴ πρόληψη: «οἱ κάτοικοι πιστεύουν, πὼς ἀπὸ 11 σπίτια δὲν μποροῦν νὰ γίνουν περισσότερα στὸ χωριὸ τους. Ἄν γίνῃ δωδέκατο κάποιον ἄλλο θὰ χαλάσῃ. Ὁ τόπος εἶναι ἱερός, οἱ ἐκκλησίες πολλές καὶ δὲν πρέπει νὰ προχωρήσῃ ἡ ἀνθρώπινη ἀμαρτία. Γι' αὐτὸ τὰ σπίτια μένουν πάντοτε «ἐντεκα»». Δ α ζ. Ἀ ν. Μ έ λ λ ι ο υ, Θρύλοι καὶ παραδόσεις περιοχῆς Πρεσπῶν, περιοδ. «Ἀριστοτέλης», Φλώρινα 1961, τεῦχος 29ον, σ. 23.

1. Ὁ χωματόλοφος ἐμφανίζει μικρὴ ΒΔ-ΝΑ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ Β-Ν ἄξονα.

2. Οἱ ἄλλες ἐκκλησίες (πού μ' αὐτὲς θ' ἀσχοληθοῦμε σὲ ἄλλη μελέτη) εἶναι: Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας, ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ Δώδεκα Ἀπόστολοι. Οἱ τρεῖς τελευταῖες εὐρίσκονται σὲ ἐρείπια.

3. Archimandrita Antonina (Kapustina) Poezdka v Rumelizu, St Petersburg, τ. II, 1886, πίν. X. Ὁ Π. Ν. Μ ι λ ι ο ὗ κ ω φ, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Πρέσπα τὸ 1898 (Χριστιανικὲς Ἀρχαιότητες στὴ Δ. Μακεδονία, Δελτίο τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κων/πόλεως, IV, I, 1899, σ. 48), ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος πού περιηγήθηκε τὴν περιοχὴ πρὶν 40 χρόνια, δίνει μιὰ πιὸ ὀλοκληρωμένη περιγραφὴ τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ. Σὲ χειρότερη κατάσταση βρῆκε τὰ ἐρείπια ὁ Ι. Ἰ β ᾱ ν ω φ, ἔ.ἀ., σ. 68-69, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Πρέσπα τὸ 1907. Πρβλ. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical (=La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècles, στὸ τεῦχος: L'architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, τοῦ XII Δ.Β.Σ. (=Διεθνoὺς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου) τῆς Ἀχρίδας, Rapports VII. Belgrade-Ochride, 1961, σ. 195, ὑποσ. 137. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ ἀκαδημαῖκου Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ στὶς Πρέσπες τὸ 1925, H.M.E. 1926 (σ. 152, εἰκ. 2, σ. 160), B.Z. (=Byzantinische Zeitschrift) τ. 30, 1929 (πίν. X, εἰκ. 4), τοῦ K r. M i j a t e v, Bălgarskoto Izkustvo, στὸ Bălgarija 1000 godini 927-1927. Izdanie na Ministerstvoto na Narodnoto prosveshenie, Sofia 1930, σ. 165, εἰκ. 32 καὶ 33 καὶ τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ἐπίσης, Π.Α.Α. (=Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 20, 1945), μέχρι πρὸ πενταετίας ὅταν μελετοῦσε τὸ μνημεῖο ὁ Σ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ η ς, Πρέσπες (=Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσ-

πνιγμένα καθὼς εἶναι στὴν ἄγρια βλάβστηση, ἰδιαίτερα στὴ ΝΔ πλευρά, κατορθώσαμε μὲ ἀρκετὴ δυσκολία νὰ συμπληρώσουμε τὴν κάτοψή του (σ. 167, εἰκ. 1)¹.

Πρόκειται γιὰ μιὰ μεγάλη βασιλικὴ μὲ δύο πεσσοστοιχίες ποὺ τὴν χωρίζουν σὲ τρία κλίτη (μέγιστ. διαστ. 22,00 × 44,70 μ.). Τὸ κεντρικὸ κλίτος (= 9,25 μ.) εἶναι σὲ πλάτος πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ πλάγια (= 4,25 μ.). Στὴν Α πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἶναι τὸ ἱερὸ βῆμα ποὺ ἡ ἀψίδα του, σὲ κάτοψη, ἔχει λάβει μορφή ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου (σ. 167, εἰκ. 1, Πίν. 38, εἰκ. 2). Συμμετρικὰ πρὸς τὸ ἱερὸ βῆμα, στὶς Α ἄκρες τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὑπάρχουν τὰ παραβήματα (ἡ πρόθεση καὶ τὸ διακονικὸ) ποὺ συγκοινωνοῦν μὲ αὐτὸ μὲ μικρὰ (στενὰ καὶ χαμηλὰ) ἀνοίγματα². 'Η μορφή τῶν παραβημάτων, σὲ κάτοψη, ἔχει σχῆμα ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ συνεπτυγμένες τίς κεραῖες ποὺ στηρίζουν τὴν ψηλὴ σχετικὰ «σφενδόνη» (τύμπανο) τοῦ τρουλλοῦ. 'Η ἀψίδα τῆς προθέσεως (καὶ ἀσφαλῶς καὶ τοῦ διακονικοῦ ποὺ δὲν σώζεται) εἶναι ἡμικυλινδρική ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἔχει μιὰ μικρὴ φωτιστικὴ σχισμὴ καὶ καλύπτεται, ὅπως καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, μὲ τεταρτοσφαῖριο (Πίν. 39, εἰκ. 3). Στὴ Δ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς διακρίναμε ἴχνη τοῦ νάρθηκα³.

πας. 'Εκδ. τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ τοῦ 'Ιδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 35, Θεσσαλονίκη 1960), πίν. XX, εἰκ. 1, 2, βλέπουμε ὅτι ἔχουν μεσολαβήσει μεγάλες φθορὲς ποὺ συνεχίζονταν, τοῦλάχιστον μέχρι πρὸ διετίας, ὅποτε ὁ ἴδιος ἔλαβε κάποια μέτρα προφυλάξεως τῶν ἀνωτέρων ἐπιφανειῶν τῆς τοιχοποιίας, γιὰ νὰ προληφθῇ ἡ γρήγορη ἐρείπωση τοῦ μνημείου.

1. 'Η κάτοψη ποὺ παραθέτουμε (εἰκ. 1), εἶναι πιὸ σωστὴ — στὴ διαμόρφωση τῶν προβολῶν τῆς θολοδομίας τῶν παραβημάτων, στὸ τρίλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ὑπάρχει ἡ ἐνδεικτικὴ κλίμακα — ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ Σ. Πελεκανίδη, Πρέσπες, σ. 70, εἰκ. 10 καὶ τοῦ Ι. 'Ιβάνωφ, 'Η πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, Bulletin de la Société Archéologique Bulgare, Σόφια 1910, σ. 67, εἰκ. 9, ποὺ ἐμφανίζουν στὰ ἴδια σημεῖα τὰ ἴδια σφάλματα. 'Αντίθετα ὁ Μιλιόκωφ, ἔ.ἀ., σ. 48, εἰκ. 11, ἔχει σχεδιάσει σωστὰ τὸ τμήμα τῆς προθέσεως καὶ τίς προβολὲς τοῦ τρουλλοῦ. Τὴν ἴδια κάτοψη τοῦ 'Ιβάνωφ ἐπαναλαμβάνουν παλιότεροι καὶ νεώτεροι ἐρευνητές. Κ.ρ. Mijatev, ἔ.ἀ., σ. 165, εἰκ. 32. Ν. Mavrodinov, Starobălgarskoto Izkustvo, Sofia 1959, σ. 100, εἰκ. 90. Milko Bitchev, L'Architecture en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 31, εἰκ. 18 καὶ G. Bošković, Arhitektura Srednjeg Veka, Beograd 1962, σ. 131, εἰκ. 172. Πβλ. καὶ Vlad. Petković, Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple Serbe, Beograd 1950, σ. 261, 1051, εἰκ. 800. Παράμενει πάντως προβληματικὴ ἡ θέση καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸν κυρίως ναὸ καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. Δὲν κατορθώσαμε ἐπίσης νὰ διαπιστώσουμε ἂν ὑπῆρχαν ἀνοίγματα στὶς μακρὲς πλευρὲς (Β καὶ Ν) τοῦ ναοῦ. Αὐτὰ μόνο μιὰ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ θὰ μπορέσει μὲ βεβαιότητα νὰ τὰ ἐξακριβώσῃ. Πρβλ. τὴν κάτοψη ποὺ παραθετεῖ ὁ 'Αρχιμανδρίτης 'Αντωνῖνος, ἔ.ἀ., πίν. X.

2. Πρβλ. Σ. Πελεκανίδη, Πρέσπες, πίν. XIX, εἰκ. 1.

3. Σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ νάρθηκα, τὴ θέση τοῦ κλιμακοστασίου ποὺ ἐποικοινωνοῦσε μὲ τὰ ὑπερῶα καὶ τοὺς ὑποθετικούς τρουλλίσκους τοῦ νάρθηκα, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων, πρβλ. M. Zlokočić, στὸ Starinar III (1924-25), σ. 117 καὶ D. Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 195.

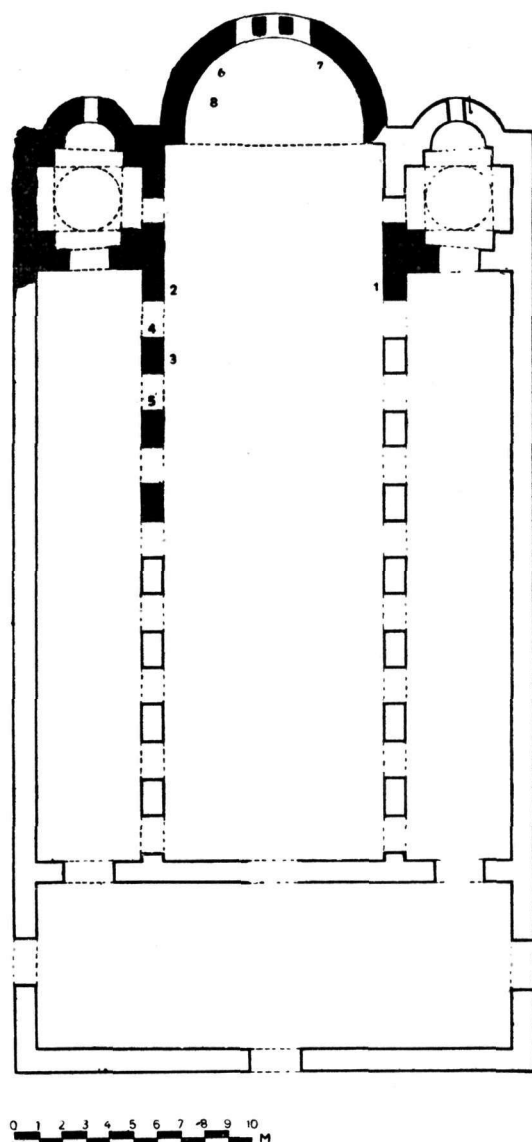
Τὴν ὑπαρξὴ τριβήλου δὲν κατορθώσαμε νὰ διαπιστώσουμε, στὸ σημεῖο ἐπικοινωνίας τοῦ κεντρικοῦ κλίτους μὲ τὸ νάρθηκα. Αὐτὸ μόνο μιὰ ἀνασκαφὴ θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀποδείξῃ μὲ βεβαιότητα. Μερικὲς κολόνες μισοχωμένες στὰ ἐρείπια, ἀποτελοῦν ἴσως μιὰν ἐνδειξή, εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ μὴν ἔχουν χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό¹.

Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως ἀναφέραμε, εἶναι σὲ κάτοψη ἡμικυκλική (μορφὴ ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, χορδὴ 7,50 μ. καὶ βέλος 4,60), μὲ ἓνα τρίλοβο παράθυρο στὸν ἄξονα ποὺ στὰ σημεία συναντήσεως τῶν τόξων, ἀντὶ τῶν μονολιθικῶν ἀμφικιονίων ἔχει χτιστοὺς πεσσίσκους, μὲ πλίνθους ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους μεσολαβεῖ παχὺ κονίαμα (κεραμοκονία, κουρασάνι) (Πίν. 40, εἰκ. 5.). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχουν χτιστῇ καὶ τὰ τόξα. Ἡ στήριξη τῶν τόξων ἐπάνω στοὺς χτιστοὺς πεσσίσκους παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἀπὸ κατασκευαστικὴ ἀποψη, γιατί δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ μεσολαβεῖ ἓνα πλέγμα ἀπὸ ξύλινα δοκαράκια (ξύλοδεσιά, χατίλια, ἡ ἱμάντωση τῶν βυζαντινῶν). Ἡ ἐντονὴ χρησιμοποίησις ξυλοδέσμων ἐμφανίζεται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεία τῆς τοιχοποιίας τῆς βασιλικῆς ποὺ θὰ ἀναφέρουμε στὰ ἐπόμενα². Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐλαστικὴ αὐτὴ στρώση τῶν ξυλοδέσμων προεξέχουν ἐξωτερικὰ πρόμοχθοι (φουρούσια) λαξευμένοι ἐπάνω σὲ πέτρα, ὅπως τὰ γνωστὰ κιονόκρανα τῶν διλόβων βυζαντινῶν παραθύρων (Πίν. 39, εἰκ. 4). Τὶς πλάγιες ὠθήσεις στὶς γενέσεις τῶν τόξων ἐξουδετερώνουν ξύλινοι ὀριζόντιοι ἐλκυστήρες. Ἡ ὑπόλοιπη τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔχει κατασκευαστῇ μὲ μικροὺς συλλεκτοὺς λίθους καὶ κονίαμα, πὺλ ἰσχνὸ ὅμως ἀπ' αὐτὸ ποὺ μεταχειρίστηκαν στὴν κατασκευὴ τῶν τόξων, τῶν γωνιῶν καὶ τῶν θόλων.

Ἡ ἡμικυλινδρική τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, πάχους 0,98, καλύπτεται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο, ποὺ στὸ σημεῖο τῆς ἐδράσεώς του μεσολαβεῖ ἓνα ὀριζόντιο λεπτὸ γέισο ἀπὸ σχιστόπλακες (Πίν. 38, εἰκ. 2). Ἡ θολοδομία τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιες περίπου στρώσεις πωρολίθων (κογχυλιάτες καὶ τραβερτίνες) κυβικοῦ περίπου σχήματος ποὺ μεταξὺ τους, καθ' ὕψος, μεσολαβοῦν στρώσεις πλίνθων, ἰδίως κοντὰ στὴν ἔδραση καὶ πρὸς τὴν κορυφὴ (Πίν. 38, εἰκ. 1). Τὸ μετωπικὸ τόξο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στρώσεις λίθων ποὺ μεταξὺ τους μεσολαβοῦν πλίνθοι. Ἡ κλίση τῶν στρώσεων φαίνεται

1. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, σ. 69-70, μὲ ἐπιφύλαξη δέχεται τὴν ἀποψὴ τοῦ αὐτοῦ: «Ἐκ τῶν κατὰ χώραν εὐρεθέντων κίωνων, οἵτινες ὅμως εἶναι πλείονες τῶν δύο, εἰκάζομεν ὅτι ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ὡδήγει τρίβηλον, τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως θὰ ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ὑπερῶν. Δυστυχῶς δὲν ἤδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν τὸ μέγεθος τῶν κίωνων ἔνεκα τῆς ὑπὸ τῶν χωμάτων καὶ τῶν κατακρημνισμάτων μερικῆς καλύψεως αὐτῶν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μετ' ἀπολύτου ἀκριβείας διαπίστωσις τοῦ προορισμοῦ τῶν κίωνων τούτων».

2. Ἡ χρησιμοποίησις ξυλοδέσμων στὴν κατασκευὴ τῆς τοιχοποιίας τῶν μακεδονικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα, μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς κατασκευὴ ἐφαρμόζεται καὶ στὰ σπίτια.

Εἰκ 1. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου.

σήμερα καθαρὰ, ἐξ αἰτίας τῆς ἐρειπώσεως τοῦ κτίσματος, δὲν εἶναι ὅμως συνεχῆς καὶ δὲν κατευθύνεται πάντοτε πρὸς τὸ θεωρητικὸ κέντρο τοῦ τεταρτοσφαιρίου, παρὰ μόνο στὶς πρώτες στρώσεις. Οἱ ἄλλες στρώσεις, ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὴν κορυφή, ἀκολουθοῦν ὀριζόντια ἐπίπεδα, ἔχουν χτιστῇ, δηλαδὴ, κατὰ τὸ ἐκφορικὸ ἢ ἐμφορικὸ λεγόμενον σύστημα.

'Η ἀψίδα ἦταν ὅλη ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένη. Καὶ σήμερα διακρίνονται τοὐλάχιστον δύο στρώματα σχετικὰ λεπτοῦ κονιάματος μὲ ἐπάλληλα ἔχνη τοιχογραφήσεως. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τυμπάνου τῆς ἀψίδας καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο, διακρίνονται ἔχνη ἐλληνικῆς ἐπιγραφῆς, στὸ δεύτερο (τελευταῖο) στρώμα τοῦ κονιάματος, ποὺ παλιότερα, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Μιλιούκωφ (1898)¹ βρισκόταν σὲ καλὴτερη κατάσταση ὥστε μπόρεσε νὰ συμπληρώσῃ τὸ τέλος : « — — ΤΩΥΚω — — εἰς μακρότι(τα ἡμερῶν) — — ». Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ τρίλοβο παράθυρο, μέσα σὲ 16 ἢ 18 ζωγραφιστὲς ἀψίδες στὸ κονίαμα, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα διακρίνονται τὰ ἔχνη τους, ἐδιάβασε ὁ Μιλιούκωφ² τὶς ἑδρες τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων (σ. 167, εἰκ. 1, ἀριθ. 6, 7, 8, Πίν. 40, εἰκ. 5). Ἀργότερα ὁ 'Ιβάνωφ³, τὸ 1908, τὶς βρῆκε μισοκατεστραμμένες.

Λίγο πιὸ χαμηλά, περὶ τοὺς 30 πόντους, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς γενέσεως τοῦ ὀριζοντίου γείσου, ποὺ περιγράψαμε, καὶ ποὺ τονίζει ἐσωτερικὰ τὴν ἔδραση τοῦ τεταρτοσφαιρικοῦ θόλου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, στὸ σημεῖο συναντήσεως μὲ τὶς δύο πεσσοστοιχίες, διακρίνουμε μιὰν ἄλλη στρώση ξυλοδέσμων. Παρόμοιες στρώσεις ξυλοδέσμων, διαχωρίζουν καθ' ὕψος, κατὰ διαστήματα, ὅλη τὴν τοιχοποιία τοῦ οἰκοδομήματος καὶ διακρίνονται καὶ στὰ λείψανα τῆς ΒΑ ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας, ἀλλὰ καὶ στὶς σειρὲς τῶν ἐσωτερικῶν πεσσοστοιχιῶν.

'Η τοποθέτηση τῶν ξυλοδέσμων γινόταν πάντοτε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, σὲ ἀποστάσεις καθ' ὕψος, κατὰ ζευγάρια ἢ καὶ περισσότεροι, ἀνάλογα μὲ τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας. Οἱ διαστάσεις τῶν ξυλίνων δοκαριῶν, στὰ σημεῖα αὐτά, εἶναι $0,14 \times 0,19$ ἢ $0,13 \times 0,20$. Τὸ ἓνα ξύλο εἶναι πάντα τοποθετημένο πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὸ ἄλλο πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Ἀνάμεσα στὰ δύο ξύλα μεσοσολαβοῦσαν ἄλλα μικρὰ κάθετα, κατ' ἀποστάσεις, ποὺ στὴ σύγχρονη λαϊκὴ μακεδονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὁρολογία, τὰ ὀνομάζουν «κλάπες»⁴, ποὺ μὲ κατάλληλὴ ἐγκοπὴ (ἐντορμία) συγκατοῦσαν τὰ ὀριζόντια

1. 'Ε.ἀ., σ. 49.

2. 'Ε.ἀ., σ. 50, 51.

3. 'Η πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ, ἔ.ἀ., σ. 68, καὶ Βουλγαρικὲς ἀρχαιότητες στὴ Μακεδονία, ἔ.ἀ., σ. 57.

4. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλον, Τὸ Ἀρχοντικὸ τοῦ Σιὸρ Μανωλάκη στὴ Βέροια, περιοδ. «Ζυγὸς» τεύχος 56-57, Ἀθήναι 1960, σ. 23. Τοῦ ἴδιου, Καστοριά, τὰ ἀρχοντικά, Ἀθῆναι 1962, σ. 12 ἐξ., καὶ Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Φλώρινας, περιοδ. «Ἡὼς» ἀρ. 63-65, 1962, σ. 90.

ξύλα. 'Η μεσολάβηση τῶν ἱμαντώσεων στὴν τοιχοποιία γινόταν γιὰ λόγους στατικούς, γιὰ νὰ μεταφέρονται οἱ πιέσεις ὁμαλά, ὁμοιόμορφα, σὲ ὅλη τὴν τοιχοποιία καὶ μετὰ στὸ ἔδαφος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν καὶ κατακόρυφα ρήγματα.

Φαίνεται ὅμως ὅτι στὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο εἶχαν χρησιμοποιήσει στρώσεις ξυλοδέσμων καὶ ἐσωτερικά, μέσα στὴ μάζα τῆς τοιχοποιίας, ὅπως παρατηρήσαμε σὲ ἓνα ρῆγμα ποῦ ἔχει σχηματισθῇ πρὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τρίλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ διακρίνεται ἐξωτερικά (Πίν. 39, εἰκ. 4, Πίν. 40, εἰκ. 6). Παρόμοια ὅμως τοποθέτηση ξυλοδέσμου δὲν ἔχει σκοπὸ μόνον ἀναμετάφηση, νὰ διαμοιράσῃ, τίς πιέσεις καὶ νὰ προφυλάξῃ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς κατασκευῆς ἀπὸ κατακόρυφες δυνάμεις, ἀλλὰ χρησίμευε καὶ σὰν ἓνα δεῦτερο ἐσωτερικὸ, προστατευτικὸ (ἀνακουφιστικὸ) ὑπέρθυρο. 'Ισως ὅμως ὁ λόγος νὰ μὴν ᾔταν καὶ μόνον αὐτός. 'Εὰν ὁ προορισμὸς τῶν ξυλοδέσμων στὴ θέση αὐτὴ ᾔταν ἡ ὁμαλὴ διοχέτευση τῶν πιέσεων, τότε θὰ τοὺς ᾔφιναν ὁρατούς, θὰ τοὺς ἔδειχναν, ὅπως συνήθιζαν καὶ στὰ ἄλλα σημεῖα τῆς κατασκευῆς καὶ ὅπως συμβαίνει πάντοτε μέχρι σήμερα. 'Εξ ἄλλου καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση κυκλικῶν ξυλοδέσμων, στὴ βάση τῆς σφενδόνης (τυμπάνου) τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως, τοποθετήθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔδραση, σὲ πᾶχος 0,70 καὶ διακρίνονται ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά. 'Η ἐσωτερικὴ τους τοποθέτηση, στὴ μάζα τῆς μονολιθικῆς σχεδὸν τοιχοποιίας, μᾶς βάζει σὲ ὑποψία μήπως στὸ ἐπικίνδυνον αὐτὸ ἐξωτερικὰ σημεῖο τῆς ἀψίδας, ποῦ ὑποφέρει ἰδιαίτερα ἀπὸ κατακόρυφες καὶ πλάγιες πιέσεις, ποῦ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἔδραση τοῦ τεταρτοσφαιρίου — καὶ ποῦ τελικὰ δημιουργήσαν τὸ ρῆγμα — ἔγινε γιὰ λόγους ὀπλισμοῦ τῆς τοιχοποιίας (Πίν. 40, εἰκ. 6). 'Εχουμε δηλαδὴ μιὰ προδρομικὴ μορφή ὀπλισμένης κατασκευῆς, ὅπως στὸ σύγχρονον ὀπλισμένο σκυρόδεμα (σιδηροπαγὲς σκυρόδεμα, beton armé).

'Η ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τῆς στεγάσεως τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀπὸ μερικὰ ἔχνη ποῦ διασώζονται καὶ σήμερα, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται καθαρώτερα στὴ φωτογραφία ποῦ δημοσίεψε ὁ Γ. Σωτηρίου¹ τὸ 1929, παρουσιάζει ἓνα σπάσιμο, δηλαδὴ μειώνεται τὸ πᾶχος τῆς τοιχοποιίας στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ στατικούς λόγους, ὅπως συμβαίνει σὲ πολλὰ ἄλλα παλιότερα², σύγχρονα περίπου³ ἀλλὰ καὶ νεώτερα παραδεί-

1. Β.Ζ., τ. 30 (1929), πίν. Χ, εἰκ. 4.

2. "Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Βιβλ. τῆς ἐν 'Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 34, 'Εν 'Αθήναις 1952, πίν. Ι, σ. 84, εἰκ. 28, σ. 106, εἰκ. 38, σ. 114, εἰκ. 43. 'Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Πρβλ. πρόχ. Σ. Πελικανίδη, Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης, 'Εκδ. τῆς Ἑταιρείας τῶν φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1949, πίν. 2, εἰκ. 2. Κόιμσις Σκριποῦ. 'Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Πρβλ. εἰκόνες τοῦ μνημείου στὸ Φ. 'Αρχ. Ε.Α.Μ.Π. Θεσ. (= φωτογραφ. 'Αρχεῖο τοῦ 'Εργαστηρίου 'Αρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). F.R. 8142.

3. Μανριώτισσα Καστοριάς. Μητρόπολη Σεργῶν ("Ἅγιοι Θεόδωροι), ποῦ παρου-

γματα¹. 'Η παρατήρηση τῆς τοιχοποιίας τῆς ΒΑ γωνίας τῆς βασιλικῆς, πάχους 0,94, μᾶς ὡδήγησε στή διαπίστωση ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔχει κατασκευαστῇ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Τὰ σημεῖα μάλιστα τῆς ἐπαφῆς τῶν δύο κατασκευῶν, διακρίνονται καὶ σήμερα. Πιο καθαρὰ ὅμως διακρίνονται στὴν εἰκόνα ποὺ δημοσιεύει ὁ Γ. Σωτηρίου στὸ Β.Ζ., τ. 30 (1929), Πίν. Χ, εἰκ. 4.

Τὰ τέσσερα τόξα τῶν συνεπτυγμένων κεραίων τῆς προθέσεως, καθὼς καὶ τὰ σφαιρικά τρίγωνα ποὺ στηρίζουν τὸ τύμπανο τοῦ τρουλλίσκου ἔχουν χτιστῇ μὲ τούβλα (πλίνθους). Τὸ μετωπικὸ τόξο τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας τῆς προθέσεως ἔχει χτιστῇ μὲ λαξευτοὺς πωρολίθους καὶ ἀνάμεσα στοὺς δόμους μεσολαβοῦν πλίνθοι. 'Η τοιχοποιία ὅμως τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου, πάχους 0,70, ἔχει κατασκευαστῇ μὲ μικτὸ σύστημα, δηλαδὴ μὲ μικροὺς πωρολίθους (καὶ ὄχι μὲ συλλεκτοὺς λίθους ὅπως ἡ ἄλλη τοιχοποιία τῆς βασιλικῆς) καὶ ἀνάμεσά τους, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, μεσολαβοῦν ἀκανόνιστες ὀριζόντιες στρώσεις πολλῶν λεπτῶν πλίνθων μονῶν ἢ καὶ διπλῶν. 'Η σφενδόνη τῆς προθέσεως στηρίζεται, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ἐπάνω στὸν κύκλο ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὰ σφαιρικά τρίγωνα, σὲ μιὰ κυκλικὴ στρώση ζυλοδέσμων διαστάσεων πλάτους 0,70 καὶ ὕψους 0,13.

Στὸ μικρὸ τμήμα τῆς τοιχοποιίας τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως, τοῦ μοναδικοῦ ποὺ διασώζεται σήμερα, παρατηροῦμε πὼς ἐσωτερικά, ἀνάμεσα στὰ δύο στενὰ παράθυρα (Β καὶ Α), πλάτους 0,35, σῶζονται ἔχνη χτιστοῦ κιονίσκου (πλάτους 0,26 καὶ βάθους 0,13), στὴ μέση τοῦ τεταρτοκυλινδρικοῦ τμήματος τοῦ τυμπάνου ποὺ ἐδράζεται ἐπάνω στὸν κοσμήτη.

'Η ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου ἐμφανίζει ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, μὲ ὀριζόντιες στρώσεις πωρολίθων, ἴδιου περίπου ὕψους, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες μεσολαβοῦν οἱ λεπτὲς πλίνθοι ποὺ ἀναφέραμε. Στοὺς ἀρμούς ὥσεως, ἐπίσης, ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ βλέπουμε νὰ μεσολαβοῦν μικρὰ τεμάχια πλίνθων, ἄλλοτε κάθετα, μονὰ ἢ διπλά, καὶ ἄλλοτε νὰ σχηματίζουν διακοσμητικὰ συμβολικὰ συμπλέγματα: Κ [= I(ησοῦ)C], * [= I(ησοῦ)C X(ριστὸς)] (Πίν. 38, εἰκ. 2). Στὴν ὀριζόντια γραμμὴ τῆς ἐγγραφῆς τῶν τόξων τῶν τεσσάρων ἀνοιγμάτων τοῦ τρουλλίσκου ὑπάρχει μιὰ ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ

σιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., (= 'Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος), τ. Ε' (1939-40), σ. 153, 158. Πρβλ. καὶ G. Millet, L'École grecque (= L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916), σ. 22.

1. 'Η προσθήκη στὸν "Ἅγιο Γεώργιο τῆς Θεσσαλονίκης (Rotonda) καὶ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τὸν "Ἅγιο Εὐθύμιο (F.R. 131). Πρβλ. ἐπίσης "Ἅγιο Νικόλαο στὴν Καρύταινα τῆς 'Αρχαδίας. Ν. Μουτσόπουλος, 'Η 'Αρχιτεκτονικὴ τῶν 'Εκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἐν 'Αθήναις 1956, σ. 63, εἰκ. 35.

σταματοῦσε ὅμως στὸ σημεῖο τῆς γενέσεως τῶν τόξων¹. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία μεσολαβοῦσε μιὰ ζώνη μὲ ἀβακωτὰ τοποθετημένες πλίνθους, μιὰ «ζατρίκειοιδὴς ζωφόρος»², μέχρι τὸ γεῖσο τοῦ τρουλλίσκου, ποὺ σήμερα ἐλάχιστα ἔχνη τῆς διασώζονται (Πίν. 41, εἰκ. 7).

Ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τοῦ ναοῦ διασώζονται ἀκόμα σὲ ἀρκετὸ ὕψος τὸ συμπαγὲς τμήμα μεταξὺ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τρεῖς πεσσοὶ τῆς Β ἐσωτερικῆς πεσσοστοιχίας. Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἐπιβοηθητικά γιὰ μιὰ θεωρητικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ. Ἡ τοιχοποιία τῶν πεσσῶν αὐτῶν εἶναι μικτή. Τὰ ἐπάλλῃλα τόξα ἔχουν κατασκευαστῇ ἀπὸ πλίνθους. Μὲ πλίνθους ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ ὀρίζοντιες στρώσεις ποὺ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν πωρολίθων τῆς τοιχοποιίας τῶν πεσσῶν καὶ κατὰ ἀκανόνιστα διαστήματα μεσολαβοῦν ὀρίζοντιες στρώσεις ξυλοδέσμων (Πίν. 38, εἰκ. 1).

Ἡ συσχέτιση τοῦ ὕψους τῶν ἀνωτέρων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων τῆς Β ἐσωτερικῆς πεσσοστοιχίας, εἶναι τὸ κυριώτερο στοιχεῖο ποὺ βοηθεῖ γιὰ τὴν θεωρητικὴ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῆς στεγάσεως τῆς βασιλικῆς. Ἐὰν φανταστοῦμε τὴ νοητὴ γραμμὴ ποὺ ἐφάπτεται στὶς ἀνत्यες τῶν τόξων αὐτῶν, αὕτὴ περνάει ἀπὸ ἓνα σημεῖο ἀνατολικά, λίγο πρὶο χαμηλά, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος (Πίν. 38, εἰκ. 1). Ἄν θεωρήσουμε ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τοιχοποιίας ποὺ μεσολαβεῖ, ἐπάνω ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ αετώματος εἶχε ὕψος ὅσο ἡ ἀκτὶνα διαγραφῆς τοῦ τεταρτοσφαιρίου (ὕψος ἤδη ὑπερβολικὸ) καὶ ἂν φανταστοῦμε μιὰ χαμηλὴ κλίση τοῦ αετώματος, εἶναι δυνατὸν τότε νὰ ὑπῆρχαν μικρὰ φωτιστικὰ ἀνοίγματα, ὅπως στὶς ἐλληνιστικὲς βασιλικές³.

Τὸ πρόβλημα τῆς καλύψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ μορφολογικὴ ἀναπαράσταση, τὴν τυπολογικὴ κατὰταξὴ καὶ ἀκόμα τὴ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου⁴.

1. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, B.Z., τ. 30 (1929), πίν. X, εἰκ. 4.

2. Πρβλ. Α. Ὀρλάνδο, A.B.M.E., τ. Δ' (1938), σ. 128.

3. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ βασιλικά Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, B.Z., τ. 30 (1929), πίν. X, εἰκ. 4, ὅπου διακρίνεται καθαρὰ πὺς ὁ Β διαχωριστικὸς τοῖχος τοῦ ἱεροῦ ἦταν ὑπερυψωμένος ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τοιχοποιία τῆς προθέσεως καὶ ἔφθανε σὲ ἀρκετὸ ὕψος τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου.

4. Τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου χρονολογοῦν στὸ τέλος τοῦ 10ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα οἱ ἐξῆς: G. Millet, L'École grecque, ἔ.δ. Paris 1916, σ. 18, O. Wulf, Altchristliche und byzantinische Kunst, τ. Β', Berlin 1918, σ. 479, S. t. Runciman, A history of the first Bulgarian Empire, London 1930, σ. 231-232, B. Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin und Leipzig 1932, σ. 37-38, 42.

Ὁ Σ. Πελεκανίδης¹ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ γράφει: «Ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐκαλύπτετο εἰς τὸ μέσον μὲν δι' ἀμφικλινοῦς ξυλίνης στέγης, εἰς τὰ πλάγια δὲ διὰ μονοκλινοῦς καὶ ὄχι διὰ μιᾶς σαμαρωτῆς, καλυπτούσης καὶ τὰ τρία κλίτη, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ εἰς οἶαν καὶ σήμερον εὐρίσκεται τὸ μνημεῖον κατὰστασιν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι (τοῦλάχιστον τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ ἐν μέρει διατηρούμενος βόρειος) ἦσαν ἀρκετὰ χαμηλότεροι τῶν μετ' ἐπαλλήλων τόξων μεσαίων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.» Ἡ ἀνωτέρω ὁμῶς ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου εἶχε τὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπερυψωμένο γιατί, ἀπλούστατα ὁ Β τοίχος εἶναι γκρεμισμένος καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορούμε νὰ καθορίσουμε τὸ ὕψος του. Ἐξ ἄλλου, ὅπως θὰ δοῦμε στὰ ἐπόμενα, τὸ μνημεῖο ἔχει ὑποστῇ μετασκευές καὶ συνεπῶς καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων (Β καὶ Ν) δὲν θὰ ἦταν ἡ πιὸ ἀξιόλογη ἀπόδειξη τοῦ τρόπου τῆς ἀρχικῆς του στεγάσεως. Ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων ὁ Σ. Πελεκανίδης² θεωρεῖ λόγο ποὺ ἀποκλείει τὴ στέγαση τοῦ ναοῦ μὲ δίρριχτη στέγη. Κατασκευαστικὰ ὁμῶς οἱ τρουλλίσκοι δὲν ἐμποδίζουν τὴ στέγαση τοῦ ναοῦ μὲ ἐνιαία δικλινῆ στέγη. Δημιουργεῖται ὁμῶς μιὰ σύγκριση σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ μνημείου καὶ τὴν κάλυψή του καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν τρουλλίσκων ἐμπέδρεψε τὸν Πελεκανίδη. Ὅπως θὰ ἀποδείξουμε στὰ ἐπόμενα οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων τοποθετήθηκαν ἀργότερα σὲ μιὰ γενικὴ ἐπισκευὴ τοῦ μνημείου. Συνεπῶς πρέπει νὰ διαχωρίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς καλύψεως τοῦ μνημείου σὲ δύο περιόδους.

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ πλάγια κλίτη, μέχρι τὰ παραβήματα, πιθανώτατα ὑπῆρχαν ὑπερῶα. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὑπερώων, τοῦλάχιστον στὰ πλάγια κλίτη, εἶναι σήμερα μερικὰ ἔχνη ὑποδοχῶν καθέτων ξυλίνων δοκαριῶν ποὺ ἄλλοτε ἐδιακρίνονταν ἐντονώτερα³ καὶ τὰ μεγάλα τόξα στὸ ἀνώτερο τμήμα

Γ. Σωτηρίου, 'Ο Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου τῆς Πρέσπας καὶ αἱ βουλγαρικαὶ περὶ ἰδρύσεως τούτου ἀπόψεις, Π.Α.Α., τ. 20, 1945, σ. 14. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ. Θεσσαλονίκη 1960, σ. 75-76. Νεώτερες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ μνημείου ὑπάρχουν στὴν ἀνακοίνωσή τοῦ Djordje Stričević, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique de pays centrales des Balkans au IX-XI siècles ἐν L'Architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, Rapports VII τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς 'Αχρίδας, Belgrade-Ochride 1961, σ. 195-201.

1. Πρέσπες, ἔ.ἀ., σ. 73-74.

2. Ἐ.ἀ., σ. 74: «Καὶ ἡ διὰ κτιστῶν θολωτῶν κατασκευῶν, καὶ δὴ καὶ μεθ' ὑψηλῶν τρουλλῶν, στέγασις τῶν παραβημάτων ἀποκλείει νομίζω, κατ' ἀρχὴν τὴν στέγασιν ὁλόκληρου τοῦ ναοῦ δι' ἀμφικλινοῦς στέγης».

3. Μιλιόκωφ, ἔ.ἀ., σ. 47. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 196.

τῆς Β πεσσοστοιχίας (Πίν. 38, εἰκ. 2). Μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου καλύψεως τῆς βασιλικῆς ὁμως θὰ ἀσχοληθοῦμε στὰ ἐπόμενα¹.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴ γενικώτερη μορφολογικὴ ἐξέταση τοῦ μνημείου καὶ τῇ σύγκρισή του μὲ ὑπάρχοντα μνημεῖα τοῦ ἴδιου τύπου καὶ ἐποχῆς θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε δύο ἄλλα σημεῖα ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ διαφωνία μὲ τὸ κείμενο τοῦ Πελεκανίδη. Τὸ ἓνα σημεῖο εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ υποθετικοῦ τριβήλου, ποὺ ὅπως προηγουμένως ἀναφέραμε καὶ ὁ ἴδιος δέχεται μὲ ἐπιφύλαξη, τὸ μεταχειρίζεται ὁμως στὴ μορφολογικὴ συμπλήρωση τοῦ μνημείου καὶ τῇ χρονολογικῇ του κατὰτάξη² καὶ τὸ ὁποῖο μόνο μὴ ἀνασκαφῇ θὰ μπορέσῃ μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδείξῃ. Τὸ δεύτερο σημεῖο εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν ἀνατολικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν στοιχείων ποὺ ἐμφανίζονται στὴ βασιλική. Στὰ ἐλληνιστικὰ στοιχεῖα ὁ Πελεκανίδης θεωρεῖ βασικὰ τὸ σύστημα τῆς στεγάσεως, ὅπου τὸ μεσαῖο κλίτος βρίσκεται ὑπερυψωμένο ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ τὰ ἐπάλληλα τρίβηλα τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, πρὸς τὸ νάρθηκα³. Σὰν ἀνατολικά στοιχεῖα θεωρεῖ τὴν πεσσοστοιχία, ἀλλὰ καὶ τὸ τριμερὲς ἱερὸ⁴ «τοῦ ὁποῖου ἕκαστον τῶν παραβημάτων διαμορφοῦται εἰς σταυροειδῆ μετὰ τρουῖλλου χῶρον». Τὰ παραβήματα ὁμως, ὅπως ἀποδείχτηκε τοῦλάχιστον σχετικὰ μὲ τὴν τοιχοποιία τους καὶ ὅπως θὰ ἐπαληθευθῇ αὐτὸ πιὸ κάτω καὶ μορφολογικά, ἀποτελοῦν μὴ μεταγενέστερη προσθήκη καί, συνεπῶς, δὲν πρέπει νὰ τὰ λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν στὴν ἀρχικὴ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ. 'Η προσθήκη ὁμως αὐτὴ φαίνεται πιὸ καθαρὰ στὴ μέθοδο καὶ στὴ μορφή τῆς δομῆς τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουαλίσκου ποὺ διαφέρει τελείως ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη τοιχοποιία τοῦ ἱεροῦ καὶ ποὺ πραγματικὰ ἀνήκει στὸν 11ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ στὴν τοιχοποιία τῆς προθέσεως.

Ἄν δεχτοῦμε ὁμως ὅτι ἡ πρόθεση (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τρουαλίσκο τῆς) ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ περίοδο τῆς βασιλικῆς τότε, λόγῳ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῆς, πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ στεγαζόταν μὲ τρουῖλλο (ἢ ἀσπίδα τοῦλάχιστον ἐπὶ λοφίων) καὶ συνεπῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς τὴν ἄποψη ὅτι καὶ ὁ τρουῖλλος ποὺ ἀντικατάστησε κάποιον ἄλλον ποὺ καταστράφηκε ἀνήκει, σὰν μορφή, στὴν ἐποχὴ ἀνιδρύσεως τῆς βασιλικῆς. 'Εφ' ὅσον ὁμως ἀποδειχτῇ

1. 'Ο Milan Zloković, Stare Ćrkve u Oblastima Prespe i Ohrida, Starinar III. Serie III, 1924/25, πιστεύει πὼς ὁ φωτισμὸς τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ἐγίνονταν ὅπως σὲ ἀνατολικοῦ τύπου βασιλικές, δηλαδὴ ὑπῆρχε ἐνιαῖα δόριχη στέγη. Ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τῆς καλύψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου ἐκφράζει καὶ ὁ Stričević, ἔ.ἀ., σ. 196: «Il est, pourtant, incertain jusqu'à quelle hauteur ces murs s'élevaient au-dessus des arcades des tribunes et si, au-dessus de celles-ci il y avait des fenêtres par lesquelles la nef centrale recevait un éclairage direct».

2. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ., σ. 76.

3. Πελεκανίδης, ἔ.ἀ., σ. 74.

4. 'Ε.ἀ., σ. 74.

ὅτι ὅλη ἡ ΒΑ (καὶ ΝΑ) περιοχὴ τοῦ ναοῦ ἀνήκει στή δεύτερη μετασκευή, τότε δὲν πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε σὰν ἀνατολικὸ στοιχεῖο τῆς πρώτης περιόδου τοῦ μνημείου, τὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο τῆς προθέσεως (καὶ τοῦ διακονικοῦ).

Στὰ ἀνατολικά ἐπίσης στοιχεῖα τοῦ ναοῦ, ὁ Π ε λ ε κ α ν ῖ δ η ς (ξ.ἀ., σ. 74) θεωρεῖ ὅτι περιλαμβάνεται «καὶ ἡ διὰ λαξευτῶν λίθων κατασκευὴ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἥτις ἐνθυμίζει ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς, τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν». Αὐτὸ ὅμως εἶναι σφάλμα γιατί ἡ τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως περιγράψαμε προηγουμένως (ξ.ἀ., σ. 166), ἀλλὰ καὶ ὅπως πολὺ καθαρὰ διακρίνεται στὸν Πίν. 39, εἰκ. 4 (ἀλλὰ καὶ στὸν πίνακα XX, εἰκ. 2, πού παραθέτει ὁ ἴδιος στή μελέτη του) δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ λαξευτοὺς λίθους. Ὁ ἴδιος ὅμως περιγράφει (ξ.ἀ., σ. 74) τὴν τοιχοποιία ὡς ἐξῆς: «ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι μικτή, χρησιμοποιουμένου ἄλλοῦ τοῦ ἐγχωρύγου συστήματος, ἄλλοῦ, καὶ κυρίως κατὰ τὰς γωνίας, λαξευτῶν μόνον λίθων καὶ ἄλλοῦ πλατειῶν ζωνῶν λιθοδομῆς, ἐναλlassομένης διὰ στρώσεων πλίνθων». Συνεπῶς ἡ τοιχοποιία τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζεται σὰν μιὰ πρόχειρη, μιὰ σχετικὰ εὐτελής, ἀλλὰ γερὴ τοιχοποιία, πού δὲν φανερώνει καμιά ἰδιαίτερη ὁμοιότητα μὲ «ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς» καὶ ὅπωςδήποτε δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐνταχθῇ στὰ ἀνατολικά μορφολογικά στοιχεῖα τοῦ ναοῦ.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου παρουσιάζει ἰδιαιτερες, ἐπὶ μέρους, ὁμοιότητες μὲ μιὰ ὁμάδα βασιλικῶν πού θὰ ἐξετάσουμε, τὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, τὴν Μητρόπολη τῶν Σερρῶν (Ἀγίους Θεοδώρους), τὴν βασιλικὴ (τὴν λεγομένην τῶν κατηγουμένων) τῶν Σερβίων, τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας (Ἑσχὴ μετροπόλ), τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου Καλαμπάκας, τὴν βασιλικὴ τοῦ Σωτῆρος (τοῦ Ὁσίου Νίκωνος) τῆς Σπάρτης καὶ τὴν βασιλικὴ τῆς Aboba (Pliska) τῆς Βουλγαρίας.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς βασιλικές αὐτές ἰδρύθηκαν σὰν μητροπολιτικοὶ ναοί¹. Ὁ Α. Εὐγγόπουλος² ἀναφέρει ὅτι: «τὸ παλαιότατον σχῆμα τῆς βασιλικῆς βλέπομεν, πράγματι, χρησιμοποιούμενον κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα, ἀκόμη δὲ καὶ ἀργότερον, διὰ τοὺς μητροπολιτικούς ναοὺς, ὡς συνέχειαν ἴσως τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως ἢ καὶ διότι τοῦτο ἐθεωρεῖτο περισσότερο πιθανῶς σεβάσμιον. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν, εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ αἱ περισσότεραι παλαιαὶ μητροπόλεις ἔχουν τὸ σχῆμα βασιλικῆς». Μητροπολιτικὸς ναὸς ἀνιδρύθη ἢ τρουλλωτὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας στήν

1. G. Millet, ξ.ἀ., σ. 15. Γ. Σωτηρίου, X.B.A., (= Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία), τ. Α', Ἀθῆναι 1962, σ. 319.

2. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἐκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἰμου, ἀρ. 18, Ἀθῆναι 1957. σ. 64.

'Αχρίδα¹, ἡ βασιλικὴ (καθεδρικὸς ναὸς) τῶν Σερβίων², ἡ Μητρόπολις τῆς Καλαμπάκας³, ἡ Παλιὰ Μητρόπολις ('Εσκῇ μετροπόλ) τῆς Βεροίας⁴, ἡ βασιλικὴ ('Αγιοὶ Θεόδωροι) τῶν Σερρών⁵, ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας⁶, καὶ ὅπως θὰ δοῦμε ὁ "Ἄγιος 'Αχιλλεῖος, καὶ ἄλλες⁷.

Πρὶν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ συγκριτικὴ μορφολογικὴ ἐξέταση τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῶν βασιλικῶν, θὰ προσπαθήσουμε, προηγουμένως, νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ μορφή τῶν μνημείων καὶ νὰ ἐξετάσουμε τίς διαδοχικὰς φάσεις τῶν μετασκευῶν τους καὶ νὰ καθορίσουμε τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὸ δυνατόν, ποῦ ἔλαβαν χώραν οἱ πιθανὲς μεταρρυθμίσεις.

'Η 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας ἐμφανίζει ὁμοιότητες μὲ τὸν "Ἄγιο 'Αχιλλεῖο, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν περικοιτηρῶν καὶ στὴν ὑπαρξὴ τῶν τρουλλίσκων, στὰ παραβλήματα⁸. Σύμφωνα ὅμως μὲ τίς νεώτερες ἀπόψεις, μετὰ τίς δοκιμαστικὰς ἀνασκαφὰς ποῦ ἐγίναν τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τοὺς Radivoje καὶ Mirjana Ljubinković, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ βασι-

1. Θεοφυλάκτου, Βίος καὶ πολιτεία... Διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου βουλγάρων. Migne, P.G., τ. 126, σ. 1229. B. Filon, Geschichte der albulgarischen Kunst, Berlin und Leipzig 1932, σ. 26, 37. D. Bošković-K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, στὸ Recueil de Travaux publiés à l'occasion du Xe anniversaire de la fondation du Musée et dédiés au XIIe Congrès Intern. des Etudes byzantines, Ohrid 1961, σ. 77. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, ἑ.ἀ., σ. 187.

2. Α. Ξυγγόπουλος, ἑ.ἀ., σ. 64.

3. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, Ε.Ε.Β.Σ., (= 'Ἐπετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν), τ. 5' (1929), σ. 292.

4. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ βασιλικὰ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς 'Ελλάδος, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 568.

5. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 153.

6. Γ. Σωτηρίου, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας. 'Η Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, τ. Α'. 'Ιστορία ὑπὸ Μαργα. Κωνσταντινίδου, 'Αθήναι 1945, σ. 164.

7. 'Ο Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἑ.ἀ., σ. 66, ὑποσ. 161, διαφωνεῖ μὲ τὴν ἀποψη τῶν Μιλιούκωφ καὶ 'Ιβάνωφ, ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου ὑπῆρξε Μητροπολιτικὸς ναὸς καὶ μάλιστα Πατριαρχικός.

8. ΒΑ ἀποψη τοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Σοφίας παραθέτει ὁ G. Millet, L'École grecque, ἑ.ἀ., σ. 42, εἰκ. 20 καὶ ὁ B. Filon, Geschichte der albulgarischen Kunst, ἑ.ἀ., σ. 39, εἰκ. 8 (κάτοψη τοῦ ναοῦ, ὅπου σημειώνονται ἐνδεικτικὰ οἱ διαφορὰς φάσεις τῶν μετασκευῶν τοῦ ναοῦ) καὶ πίν. 18α. 'Επάνω στὴν ἴδια κάτοψη τῶν Schmidt-Annaberg (Deutsche Bauzeitung, LV, 1921, σ. 193), ποῦ παραθέτει καὶ ὁ Filon, βασίσθηκε καὶ ὁ N. Mavrodinov γιὰ νὰ χρονολογήσῃ τίς διαφορὰς περιόδους τοῦ μνημείου. Διόρθωση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἐπιχειροῦν οἱ D. Bošković-K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, ἑ.ἀ., σ. 77, ὑποσ. 10. Νεώτερα, πολὺ ἐνδιαφέροντα, ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, κάτοψη καὶ τομὲς, δημοσιεύουν οἱ D. Bošković-K. Tomovski, ἑ.ἀ., σ. 78-79, εἰκ. 5α-5δ.

λικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας θεμελιώθηκε στὰ ἐρείπια μιᾶς προϋπάρχουσας παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς¹. Ἦδη ἀπὸ τὴν κάτοψη τῶν Schmidt-An-nenberg ποὺ παραθέτει ὁ B. Filov², εἶναι δυνατόν νὰ διαβλέψῃ κανεὶς ὅτι ἡ βασιλικὴ πιθανώτατα ἔφερε στὸ κέντρο ἓνα τροῦλλο³. Οἱ νεώτερες ἐρευνες τῶν D. Bošković καὶ K. Tomovski, τὸ ἀπέδειξαν αὐτὸ καθαρά⁴. Ἐνδεικτικὰ μάλιστα σημειώνουν καὶ τὴν ἀρχικὴ θέσῃ τῶν Δ πεσσῶν τῆς τρουλ-λωτῆς βασιλικῆς⁵ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο, καὶ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς, ἀργότερα, σὲ τρίκλιτη ἀνατολικοῦ τύπου βασιλική, μὲ συνεχεῖς πεσσοστοιχίες. Σχετικὰ μὲ τοὺς τρουλλίσκους τῶν παραβημάτων ὁ D. Stričević⁶ θεωρεῖ ὅτι ὑπῆρχαν ἤδη τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγίνε μεταρρύθμιση στὸ ναό, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος (κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα). Οἱ D. Bošković καὶ ὁ ἀρχιτέκτων K. Tomovski, ποὺ ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ, ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ παραβήματα καὶ οἱ τρουλ-λίσκοι χτίστηκαν ἀργότερα, κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα⁷. Τὴν ἀποψὲς ὅτι οἱ τρουλ-λίσκοι χτίστηκαν (προστέθηκαν) σὲ μιὰ ἐποχὴ μεταγενέστερη τῶν ἐπι-σκευῶν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος, ὑποστήριξαν προηγουμένως καὶ οἱ K. O. o, Ljubinković καὶ οἱ Bošković - Tomovski⁸. Στις ἐπὶ μέρους

1. Dimče Kocō, Nouvelles considérations sur l'église de Sainte Sophie à Ohrid, *Archaeologia Jugoslavica*, II, 1950, σ. 140. R. Ljubinković, Konzervatorska Ispitivanja i Radovi na crkvi Svete Sofije u Ohridu (*Les recherches de conservation et les travaux à l'église de Ste Sophie à Ohrid*), *Zbornik Zaštite Spomenika Kulture*, II, 1, 1951, σ. 201, τοῦ Ἱδίου, Sveta Sofija u Ohridu στὸ Konzervatorski Radovi na crkvi Sv. Sofije u Ohridu, Beograd 1955, σ. 10, παραθέτει κάτοψη τοῦ κτισματος, ὅπου διακρίνονται καθαρά ἡ μορφὴ τῶν ἀνευρεθέντων ἰχνῶν παλαιο-χριστιανικῶν κτισμάτων στὰ ἐρείπια καὶ σ. 11, διαμόρφωση σὲ ὑψηλότερη στάθμη. D. Bošković - K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, *ξ.δ.*, σ. 76 καὶ Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, *ξ.δ.*, σ. 191.

2. *Ε.δ.*, σ. 39, εἰκ. 8.

3. Ὁ τροῦλλος αὐτὸς προφανῶς θὰ στηριζόταν ἀφ' ἐνὸς μὲν στὸ δεῦτερο ζευγάρι τῶν Δ πεσσῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ ἄλλο, ἀντίστοιχο, πρὸς Δ, σὲ ἀπόσταση ἴση μὲ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Ἐξ ἄλλου μιὰ τέτοια ὑπόθεση εὐνοεῖ καὶ ἡ μείωση τοῦ πάρχους τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας στὸ τμήμα τῶν ἐγκαρσίων σταυροκαμαρῶν.

4. *Ε.δ.*, σ. 78-79, εἰκ. 5α-5δ.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν δύο πρὸς Δ πεσσῶν, ποὺ ὑποστήριζαν τὸν τροῦλλο, βρέθηκαν καὶ ἰχνη τῶν σφαιρικῶν τριγώνων. Bošković - Tomovski, *ξ.δ.*, σ. 77.

6. La rénovation du type basilical, *ξ.δ.*, σ. 193.

7. *Ε.δ.*, σ. 82.

8. Ὁ Dimče Kocō, Godišen Zbornik Filosof. Fakultet, Skopije, 2 (1949), σ. 350-353 καὶ Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid, *Archaeologia Jugoslavica* II (1950), σ. 140, θεωρεῖ ὅτι οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων τῆς Ἀγίας Σοφίας προστέθηκαν μεταξὺ τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα. Ὁ Ljubinković χρονολογεῖ τοὺς τρουλλίσκους τὸν 12ο - 13ο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν. Πρβλ. Stričević, *ξ.δ.*, σ. 193, ὑποσ. 134.

μορφολογικές λεπτομέρειες τοῦ ναοῦ ὑπάρχει διαφωνία ἀπόψεων μεταξύ Bošković¹ καὶ Stričević² ποὺ ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὴ μελέτη τοῦ μνημείου.

Σύμφωνα μὲ τίς ἀπόψεις ποὺ ἀναφέραμε, οἱ κυλινδρικοὶ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων τῆς βασιλικῆς τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς 'Αχρίδας ἀνιδρύθηκαν μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῆς βασιλικῆς, ὑπῆρχε παλαιότερα ἡ ἀποψη, ποὺ βασιζόταν σὲ ἓνα σημεῖωμα τοῦ ἐλληνικοῦ κώδικα τῆς 'Εθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων (Cod. Paris. Gr. 880, fol. 407), ποὺ μνημονεύει ἀνίδρυση τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὸν 'Αρχιεπίσκοπο Λέοντα (1037-1056)³. Τὴν ἴδια ἀποψη ὑποστήριξε παλιότερα καὶ ὁ G. Millet⁴. 'Ο ἴδιος ὁ Filon, βασιζόμενος στὴν κάτοψη, ποὺ ἀναφέραμε τῶν Schmidt-Annaberg, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων τοῦ ναοῦ μαρτυρεῖ τρεῖς οἰκοδομικὲς περιόδους, ποὺ τὴν ἀρχαιότερη ἀντιπροσωπεύει τὸ Α' τεμῆμα τῆς βασιλικῆς⁵ καὶ συμπεραίνει ὅτι ὁ 'Αρχιεπίσκοπος Λέων ἀνακαίνισε τὸ ναό⁶, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ἀποψή του, ἀνιδρύθηκε σὰν καθεδρικός ναὸς ἀπὸ τὸν Βόριδα (852-889)⁷. Τὴν ἀποψη ὅτι ἡ βασιλική τῆς 'Αγίας Σοφίας ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπτὰ καθεδρικοὺς ναοὺς ποὺ ἀνίδρυσε ὁ Βόρις⁸ ὑποστήριξαν πολλοὶ παλιότεροι καὶ νέοι ἐρευνητές⁹. 'Ο D. Bošković¹⁰ παλιότερα, ὑποστήριξε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ναὸς ἀνιδρύθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλήμη καὶ τοῦ Ναούμ, δηλαδὴ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ τίς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα. Στὸ ἴδιο ὅμως ἔργο του, στὸν ὑπότιτλο τοῦ πίνακα 22 ἀναγράφεται σὰν χρονολογία τοῦ ναοῦ ὁ 10ος ἢ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἄλλοι συγγραφεῖς ἔχουν τὴ γνώμη ὅτι ὁ ναὸς ὑπῆρχε πάντως τὴν ἐποχὴ

1. L'Architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age, ἔ.ἀ., σ. 160, ὑποσ. 11.

2. 'Ε.ἀ., σ. 193-194.

3. B. Filon, Geschichte der albulgarischen Kunst, ἔ.ἀ., σ. 40. Τὴν ἴδια ἀποψη ὑποστήριξε καὶ ὁ Kondakov (D. Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 188). Πρβλ. Ν. 'Ιβάνωφ, Bălgarski starini iz Makedonia, Σόφια 1931, σ. 566.

4. L'École grecque, ἔ.ἀ., σ. 41: «Sainte-Sophie d'Ochrida, qui fut construite dans le second quart du onzième siècle».

5. Filon, ἔ.ἀ., σ. 39, εἰκ. 8.

6. Filon, ἔ.ἀ., σ. 40: «Der altertümliche charakter der kirche ... spricht jedenfalls gegen die Annahme dass sie erst nach dem Jahre 1018 gegründet worden ist».

7. T. Tomovski, Ohrid jusqu'à la fin du XIVe siècle, στὰ Recueil de Travaux. Musée National d'Ohrid, Ohrid 1961, σ. 9.

8. Θεοφυλάκτου 'Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, Migne, P.G. τ. 126, σ. 1229: «Ἐπεὶ γὰρ εἶδε τοῦτον ἀρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτῷ Βουλγαρίαν ἐπὶ τὰ καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα καὶ οἷον τινα λυχίαν ἐπτάφωτον ἀναλάμψαντα...».

9. Πρβλ. Filon, ἔ.ἀ., σ. 40, D. Bošković-K. Tomovski, ἔ.ἀ., σ. 77.

10. L'art médiéval en Serbie et en Macédoine, Beograd 1949.

τῆς βασιλείας τοῦ τσάρου Σαμουήλ (976-1014) καὶ ὅταν μετέφερε τὴν πρωτεύουσά του στὴν Ἀχρίδα¹ ὑπῆρξε ἡ ἔδρα τοῦ βουλγαρικοῦ Πατριαρχείου².

Διαφωτιστικό, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνιδρύσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας, εἶναι τὸ κείμενο τῆς βιογραφίας τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος, ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο, Ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας, πὺν εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Ἀχρίδα³: «Ταῦτα δὲ κὰν τῷ μοναστηρίῳ αὐτοῦ ἀπέθετο, ὃ ἐν Ἀχρίδι ἐδείματο, ἐτι περιόντος τῷ βίῳ τοῦ μακαριστοῦ Βορίσον... ἠθέλησε καὶ αὐτὸς ἐν Ἀχρίδι οἰκεῖον δείμασθαι μοναστήριον. Τούτῳ δὲ καὶ ἑτέραν ἐκκλησίαν προσέθηκεν, ἣν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντο· καὶ οὕτως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολικὴ, δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος, μεγέθει πολλῶ τῆς καθολικῆς βραχύτεραι, σχήματι δὲ περιηγμένῳ καὶ κυκλοτερεῖ ταύτης ἐπιτερπέστεραι».

Ὁ D. Stričević⁴, ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Θεοφύλακτου βγάζει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑπῆρχε ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Σαμουήλ⁵ καὶ ἐρειπώθηκε κατὰ τοὺς πολέμους μὲ τὸ Βυζάντιο. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχρίδας ἀπὸ τὸ Βασίλειο Β' καὶ μέχρι τὴν ἐπισκευὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Λέοντα, φαίνεται πὺς ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἐκκλησιαστικὰς ἀνάγκες τῆς πόλεως, σὰν μητροπολιτικὸς ναός, ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς πὺς ἔχτισε ὁ Κλήμης⁶. Ἡ φράση μάλιστα «ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντο» καὶ ὅχι ἡ μνεῖα Πατριαρχικοῦ θρόνου, συμβάλλει στὴν ἄποψη ὅτι τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὴ βυζαντινὴν περίοδο⁷. Στὸ κείμενο

1. Πρβλ. Ἀννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, τ. Β', βιβλ. VII, ἐκδ. Βόννης, σ. 172. Γ. Κεδρηνό, τ. Β', ἐκδ. Βόννης, σ. 468.

2. Μιλιόυκωφ, ἐ.δ. Izvestia IV, 1 (1899), σ. 87. R. Ljubinković, Les recherches de conservation et des travaux à l'église de Ste Sophie à Ohrid, στὸ Zbornik Zaštite Spomenika Kulture, II, 1, 1951, σ. 201 καὶ Sveta Sofija u Ohridu, στὸν κατὰλογο Konzervatorski radovi na Crkvi Sv. Sofije u Ohridu, Beograd 1953, σ. 11-12.

3. Διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων... παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου καὶ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας Κυρίου Θεοφύλακτου κ.λ.π. Migne, P.G. τ. 126, σ. 1229. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία ἐνθρονίσεως τοῦ Θεοφύλακτου ὡς Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος (1088/89), πρβλ. P. Gautier, Essai sur la date d'intronisation de Theophylacte d'Achrida, στὰ Résumés des Communications τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς Ἀχρίδας 1961, σ. 125.

4. La rénovation du type basilical, ἐ.δ., σ. 188-189.

5. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰ δεδομένα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν πὺς κατὰ τὸν D. Kocō, Nouvelles considérations, ἐ.δ., Arch. Jugosl. II, 1950, σ. 140, τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὴ βασιλικὴ τὸ ἀργότερο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9ου αἰῶνα.

6. Λαζάρεφ, Rapports du XIIe Congrès Intern. des Etudes Byzantines, Belgrade-Ochride 1961, σ. 115.

7. Stričević, ἐ.δ., σ. 189.

δμως τοῦ Θεοφυλάκτου ἀναφέρονται τρεῖς ἐκκλησίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μεγαλύτερη καὶ σπουδαιότερη ἦταν «ἡ καθολικὴ», ὁ καθεδρικός ναός.

'Ασφαλῶς ὁ Θεοφυλάκτος θὰ ἐξυπονοῇ τὴ βασιλικὴ τῆς 'Αγίας Σοφίας ποὺ προϋπῆρχε τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἀνίδρυσε ὁ Κλήμης, καὶ ὅπου ὁ ἴδιος, ἀργότερα, μετὰ τὶς ἐπισκευές καὶ τὶς τροποποιήσεις τοῦ 'Αρχιεπισκόπου Λέοντος (1037-1056) ἐγκαταστάθηκε, πάντως μετὰ τὸ 1089¹.

Συνεπῶς ἡ βασιλικὴ τῆς 'Αγίας Σοφίας ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ τσάρου Σαμουήλ (976-1014). Πιθανὸν ἀνιδρύθη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Βόριδος. Μετὰ τὴ συντριβὴ τῶν διαδόχων τοῦ Σαμουήλ τὸ 1018 ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος διέλυσε καὶ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς 'Αχρίδας καὶ ἱδρύσε 'Αρχιεπισκοπὴ. Τὴν ἐποχὴ τοῦ 'Αρχιεπισκόπου Λέοντος, ἔγιναν οἱ ἐπιδιορθώσεις. Στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν τὸν 12ο καὶ 13ο αἰῶνα, ἔγιναν μετασκευές στὶς ὕψεις τῆς βασιλικῆς. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ συνέβη καὶ ἡ προσθήκη τῶν τρουλλίσκων στὰ παραβήματα καὶ στὸ Δ τμήμα τοῦ ναοῦ. 'Ο 'Αρχιεπίσκοπος Γρηγόριος εἶχε ἀποτελεῖσάι ἤδη τὸ 1317 τὸ χτίσιμο δύο πύργων στὶς πλευρές τοῦ ἐξωνάρθηκα. Μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, τὸ 1394, ἡ βασιλικὴ ἔγινε τζαμί καὶ ἔγιναν μετασκευές ποὺ τῆς ἔδωσαν τὴν μορφή ἀνατολικοῦ τύπου βασιλικῆς.

Τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὴ βασιλικὴ τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς 'Αχρίδας, φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Aboba (Pliska) στὴ Βουλγαρία², ποὺ ἡ κάτοψή της ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, μὲ τριμερές ἱερὸ ὅπου ἐξωτερικὰ καὶ οἱ τρεῖς ἀψίδες (ἱεροῦ βήματος καὶ παραβημάτων) ἐμφανίζουν ἡμιεξαγωνικὴ διαμόρφωση, καὶ ἐναλλαγὴ πεσσῶν καὶ κιόνων στὶς δύο κεντρικὲς κιονοστοιχίες.

'Η Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας, ἐπίσης παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸν 'Αγιο 'Αχιλλεῖο, ἰδιαίτερα στὶς πεσσοστοιχίες³. Τὴ βασιλικὴ χρονολογεῖ

1. Πρβλ. Stričević, ἔ.ἀ., σ. 189 ἔξ., ὅπου πλούσια βιβλιογραφία.

2. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς δημοσιεύει ὁ B. Filov, *Geschichte der altbulgarischen Kunst*, ἔ.ἀ., σ. 27. εἰκ. 4. 'Ο ἴδιος χρονολογεῖ τὴ βασιλικὴ (ἔ.ἀ., σ. 26), στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα. 'Ο Stričević, ἔ.ἀ., σ. 186, συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Filov, συμπληρώνει ὅμως ὅτι: «à l'époque du IXe et du Xe siècles pourrait consister seulement dans la restauration et dans le nouvel emploi de l'église à cette époque, mais les reconstructions qui ont été observées lors les fouilles ne pouvaient pas, malheureusement, être datées jusqu'ici d'une façon plus précise». 'Αντίρρηση ἐπ'αὐτὴν ἀποφ. τοῦ Stričević, ἐκφράζει ὁ Krsto Mijatov στὰ *Résumés τῶν Rapports complémentaires τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς 'Αχρίδας* 1961, σ. 67-70 καὶ στὴ μελέτη του: *Die Basilica und die Rundkirche während des Mittelalters im zentralgebiet der Balkanhalbinsel, Sofia (Zentralstelle für wissenschaftliche und technische Information und Dokumentation) 1911* (λιθογρ.), σ. 1-8.

3. A. Rachénov, *Églises de Mésevmvria, (Monuments de l'Art en Bulgarie, Publiés par l'Institut Archéologique Bulgare, Volume II)*, Sofia 1922., σ. 3, εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ναοῦ πρβλ. προχ. στὸ G. Millet, *L'École grecque*, ἔ.ἀ., σ. 19, εἰκ. 4.

ὁ Millet¹, πολὺ ἀόριστα στὸ 10ο ἢ 11ο αἰῶνα. Στὸν 11ο αἰῶνα τοποθέτησε, ἀρχικά, τὸ ναὸ καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου², ἀργότερα ὁμοῦς³ ἐξέφρασε τὴν ἀποψη «ὅτι πρόκειται περὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κτισθεῖσης εἰς τοὺς περὶ τὸν 'Ιουστινιανὸν χρόνους, ἥτις ὑπέστη μεγάλας ἐπισκευὰς κατὰ τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα»⁴. Σὲ σχετικὰ συμπεράσματα κατέληξαν καὶ οἱ ἐρευνες (1952) τοῦ B. Bobčev, ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὸ μνημεῖο, καὶ ποὺ τοποθετεῖ τὸν ἀρχικὸ ναὸ στὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα⁵.

'Η Μητρόπολις τῶν Σερρών, ποὺ χτίστηκε ἐπάνω στὰ εἰσέπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, καὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖ πολλὰ στοιχεῖα, παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου, στὴ διάταξη τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ἰδιαίτερα στὴν κάλυψη τῶν παραβημάτων μὲ τρουλλίσκους. 'Η Μητρόπολις τῶν Σερρῶν ὁμοῦς διαφέρει στὴ διαμόρφωση τῶν κιονοστοιχιῶν ποὺ διαχωρίζουν τὸ κεντρικὸ κλίτος ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ καταλήγουν στὴ Δ πλευρὰ σὲ παραστάδες, καθὼς καὶ στὴν Α πλησίον τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ποὺ καλύπτεται, ἀντίθετα μὲ τὸν ἄλλο ναὸ, μὲ ἡμικυλινδρικό θόλο. 'Η βασιλικὴ στεγάζεται ὅπως ἀναφέραμε, σύμφωνα μὲ τὶς ἐλληνιστικὲς παραδόσεις, μὲ ξύλινη στέγη καὶ ἔχει τὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπερυψωμένο⁶. 'Ο Π. Ν. Παπαγεωργίου⁷, ποὺ ἀσχολήθηκε παλιότερα μὲ τὴ βασιλική, ἀναφέρει ὅτι «πρῶτη μνεῖα τοῦ ναοῦ γίνεται ἐν τοῖς Χρυσοβούλλοις 'Ανδρονίκου τοῦ πρεσβυτέρου ἔτει 1321». 'Ο G. Millet⁸ ἀναφέρει ἀπλῶς: «Le monument fut remanié, en particulier par Dušan en 1345».

'Ο B. Filov⁹ χρονολογεῖ τὸ ναὸ τὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα. 'Ο A. 'Ορλάνδος¹⁰ ὁμοῦς, ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὸ μνημεῖο, συμπεραίνει ὅτι: «Δύσκολον εἶναι νὰ ὀρίσῃ τις τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ· διότι οὗτος παρουσιάζει πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα, ἅτινα δύνανται νὰ ἀνα-

1. 'Ε.ἀ., σ. 18. Πρβλ. Stričević, ἔ.ἀ., σ. 179, ὑπόσ. 46, ὅπου πλοῦσια βιβλιογραφία.

2. Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ 'Αρχαιολογία, τ. Α', 'Αθήναι 1962, σ. 474 (φωτογρ. ἐπανεκδόση).

3. Γ. Σωτηρίου, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ἀ., σ. 164.

4. 'Ο Filov, 'Η 'Αγία Σοφία τῆς Σόφιας, Σόφια 1913, σ. 137-138, ὑποστήριξε πρῶτος ὅτι ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας, ἀπὸ τὰ μορφολογικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ, πρέπει νὰ ἀνήκῃ στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

5. Πρβλ. Stričević, ἔ.ἀ., σ. 179.

6. A. 'Ορλάνδος, A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 155., εἰκ. 2.

7. Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου, B.Z. τ. 3 (1894), σ. 248.

8. L'École grecque, ἔ.ἀ., σ. 22.

9. Geschichte der altbulgarischen Kunst, ἔ.ἀ., σ. 42.

10. A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 166.

βιβάσῃ τὴν κτίσιν τοῦ μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος. 'Επειδὴ ὅμως ἀφ' ἐτέρου ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μαρτυροῦντα βυζαντινοὺς χρόνους, φαίνεται πιθανώτερον νὰ ἐκτίσθῃ ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν κατεσκευάσθη καὶ τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ»¹. 'Ο Α. Ξυγγόπουλος², τέλος, ἀσχολούμενος μὲ τὸ ἀξιόλογο ψηφιδωτὸ τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς, ἐκφράζει τὴν ἀποψὲς ὅτι «δυνάμεθα μὲ πολλὴν πιθανότητα νὰ τὸ χρονολογήσωμεν ἀπὸ τοῦ δευτέρου περιπτου τετάρτου τοῦ 12ου αἰῶνος» ὅπως καὶ τὸ ναό.

'Ἄλλῃ βασιλικῇ, ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες στὴν κάτοψη μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, εἶναι τῆς Κοιμήσεως στὴν Καλαμπάκα³, ποὺ ὅπως διαπίστωσε ὁ Γ. Σωτηρίου⁴: «ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ χώρου καταστραφέντος παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ» καὶ τὴν χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰῶνα⁵. 'Ο Ξυγγόπουλος⁶ ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τίς τοιχογραφίες τῆς βασιλικῆς τὴν χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ τὸ ναὸ στὸ 12ο αἰῶνα.

'Ἐνα ἄλλο μνημεῖο ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες μεγάλες μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, εἶναι ἡ βασιλικὴ τῶν Σερβίων⁷. 'Ο Α. Ξυγγόπουλος⁸ στὴ μελέτῃ τοῦ μνημείου καὶ στὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τοῦ τὸ συγκρίνει, καὶ βρίσκει ἰδιαιτέρες ὁμοιότητες, μὲ τὴν Παλιὰ Μητρόπολιν τῆς Μεσημβρίας καὶ μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο. Τὴ Μητρόπολιν ὅμως τῆς Μεσημβρίας θεωρεῖ κατὰ τὴν ἀποψὲς τοῦ Millet⁹ σὰν κτίσμα τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰῶνα, τὸν δὲ "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, κατὰ τὴν ἀποψὲς τοῦ Γ. Σωτηρίου¹⁰, σὰν κτίσμα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνα, καταλήγει δὲ στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «πλὴν τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα, καὶ εἰδικώτεροι ἱστορικοὶ λόγοι μᾶς ὡδηγοῦν εἰς τὸ νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικὴν τῶν Σερβίων ἀπὸ τοῦ πρώτου περιπτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰῶνος. Πράγματι, τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 10ου αἰῶνος, ὅποτε τὰ Σέρβια κατεῖχοντο ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, δὲν θὰ ἦταν ἡ πρόσφορος ἐποχὴ διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τόσοσιν μεγάλης ἐκκλησίας. 'Απεναντίας, οἱ χρόνοι οἱ εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν, τὸ 1001, τῶν Σερβίων ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου, εἶναι, νομίζω, ἐκεῖνοι, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ κάτοικοι

1. Πρβλ. καὶ Stričević, ἔ.ἀ., σ. 204.

2. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 48 καὶ ὑποσ. 4, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 295, εἰκ. 4.

4. 'Ε.ἀ., σ. 293.

5. 'Ε.ἀ., σ. 298, 300, 305.

6. Α. Ξυγγόπουλος, Thessalonique et la peinture Macédonienne, Athènes 1955, σ. 24 καὶ, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, 'Αθήναι 1957, σ. 48 καὶ ὑποσ. 4.

7. Α. Ξυγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 27, εἰκ. 4.

8. 'Ε.ἀ., σ. 49.

9. L'Ecole grecque, ἔ.ἀ., σ. 18.

10. Π.Α.Α., τ. 20 (1945), σ. 14.

τῆς πόλεως, ἀναθαρρήσαντες ἀπὸ τὴν ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς καὶ αἰσθανόμενοι τὴν δέουσαν ἀσφάλειαν, πὺν τοὺς ἐξησφάλιζεν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ τὰ στρατεύματά του, ἀνήγειραν τὴν μεγάλην τῶν ἐκκλησίαν».

Ὁμοιότητα, τέλος, μὲ τὴν κάτοψη τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου παρουσιάζει ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας ('Εσκή μετροπόλ), γιὰ τὴν ὁποία ὅμως, πρὸς τὸ παρὸν, ἔχουμε πολὺ ἀσφαεῖς χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ¹ στὴν σύντομη μελέτη του γιὰ τὸ μνημεῖο, ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι : «πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ναοῦ τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος». Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν "Ἅγιο Προκόπιο στὸ Prokuplje, πὺν χρονολογεῖται τὸ 1095² καὶ στὴν ἀρχικὴ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Παναγίας Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν, πὺν ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς κατόψεως ἐμφανίζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, ἰδιαίτερα στὴ μορφή τῆς πεσοστοιχίας³.

'Απὸ τίς βασιλικὲς πὺν ἐξετάσαμε μερικὲς ἀνιδρῦθηκαν ἐπάνω στὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὅπως ἡ 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας, ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῶν Σερρών, ἡ Παναγία Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας⁴. Ὅρισμένες μάλιστα ἀπὸ τίς βασιλικὲς αὐτὲς διατήρησαν ἀκέραιο καὶ τὸ παλαιοχριστιανικὸ τους σύνθρονο στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως ἡ Μητρόπολη τῶν Σερρών, ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας καὶ ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας⁵.

Οἱ βασιλικὲς αὐτὲς εἶναι ὅλες τρίκλιτες καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας, πὺν εἶχε τροῦλλο στὸ κέντρο, οἱ ἄλλες ἦσαν ξυλόστεγες, μὲ ὑπερυψωμένο, συνήθως, τὸ κεντρικὸ κλίτος. Τὰ ἐμφανιζόμενα ἐλληνιστικὰ ἡ ἀνατολικὰ στοιχεῖα σὲ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὰ καθορίσουμε στὸ τέλος τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως.

"Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα πὺν ἐπιδροῦν στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, μαζὺ μὲ τὴ διάρθρωση τῆς στεγάσεως, πὺν ἐπηρεάζει σημαντικὰ τὸν ἐσωτερικὸ φωτισμό, εἶναι ἡ μορφή τῶν κιονοστοιχιῶν. Ὅπως θὰ δοῦμε, τίς βασιλικὲς πὺν ἐξετάζουμε μποροῦμε νὰ τίς κατατάξουμε, ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο αὐτό, σὲ δύο ἢ πιὸ σωστά σὲ τρεῖς κατηγορίες.

'Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει βασιλικὲς ὅπου τὰ τρία κλίτη δια-

1. Βυζαντιναὶ βασιλικαὶ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς 'Ελλάδος, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 569, ὅπου καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ.

2. Stričević, ἑ.ἀ., σ. 204.

3. S. M. Nenadović, Ποιὰ ἦταν ἡ ἀνακαίνιση τοῦ βασιλ. Milutin στὴν Παναγία Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν, Starinar, τ. V-VI, 1954-55, σ. 215 εἰκ. 15 (σερβ.).

4. Γιὰ τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας, δὲν ἔχουμε πρὸς τὸ παρὸν στοιχεῖα πὺν νὰ μᾶς ὡδηγοῦν σὲ ὁποιαδήποτε ὑπόθεση.

5. Γιὰ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὑπαρξὴ συνθρόνου, γιὰτὶ στὸ σημεῖο αὐτό ὑπάρχει μεγάλη ἐπίχωση. 'Ἐξ ἄλλου δὲν ἔχει ἀνεγερθῇ ἐπάνω σὲ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

χωρίζονται μὲ φράγματα τοιχοποιίας ποὺ τὰ διατρυποῦν ἄλλοτε μικρότερα καὶ ἄλλοτε μεγαλύτερα ἀνοίγματα, δηλαδὴ μὲ πεσσοστοιχίες, ποὺ παρ' ὅλον ὅτι ἐπιτρέπουν σχετικὰ ἄνετη ἐπικοινωνία στὸ χῶρο, στὴν πραγματικότητά ἐμποδίζουν τὴν ἐνότητα, ἀπὸ ὀπτική ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη, γιατί δὲν ἀφίνουν τὸ μάτι νὰ ἀναμετρήσῃ τὸ χῶρο, νὰ εἰσδύσῃ στὰ πλάγια κλίτη καὶ νὰ τὸν ἀποτιμήσῃ, γιατί οἱ πεσσοστοιχίες ἐμποδίζουν μὲ τὴν παρουσία τους, δίνουν μιὰ βαρύτητα καὶ μιὰ ἀρχαϊκότητα στὸ κτίσμα ποὺ ἴσως ἔχει ἐπιδράσεις μακρυνὲς ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκουν ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, ἡ Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, ἡ βασιλικὴ τῶν Σερβίων, ὁ Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, ὁ Ἅγιος Προκόπιος στὸ Prokuplje καὶ ἡ Παναγία (Μπογκορόντισσα Λιέβιτσα) στὸ Πρίζρεν.

Ἡ δευτέρη κατηγορία ἐμφανίζει ἓνα μικτὸ σύστημα, στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπου ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς μεσολαβοῦν κίονες, ἄλλοτε ἓνας καὶ ἄλλοτε δύο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διασκεδάζεται ἡ βαρύτητα καὶ ἡ ἀπομόνωση ποὺ ἐμπνέουν οἱ πεσσοστοιχίες καὶ δημιουργεῖται μιὰ πλεον εὐχάριστη ἐναλλαγή. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκουν ἡ βασιλικὴ τῆς Aboba τῆς Βουλγαρίας — μὲ μιὰ ἀταξία στὴ διαδοχὴ πεσσῶν καὶ κίωνων τῆς Β καὶ Ν κιονοστοιχίας¹, ὅπου ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς μεσολαβοῦν βασικὰ δύο κίονες —, ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας, ὅπου, ἐπίσης, μεταξὺ τῶν πεσσῶν μεσολαβοῦν δύο κίονες² καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τῆς Καλαμπάκας³.

Ἡ τρίτη κατηγορία καταργεῖ τοὺς πεσσούς καὶ τὸ μεικτὸν σύστημα καὶ ἐπανερχεταί (;) στὰ ἐλληνιστικὰ πρότυπα, ὅπου στενοὶ καὶ ραδινοὶ κίονες στηρίζουν τὰ πλατυὰ τόξα τῆς κιονοστοιχίας καὶ πολὺ συχνὰ ἔφερε ὑπερῶα. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκει ἡ Μητρόπολη τῶν Σερρῶν⁴. Ἄν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅσα προηγουμένως μνημονέψαμε γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημεῖου καὶ ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ ὁ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς⁵: «καὶ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ», τοῦ θου πιθανῶς αἰῶνα, βλέπουμε πῶς ἡ συνεχὴς κιονοστοιχία εἶναι καθαρὰ ἐλληνιστικὸ στοιχεῖο τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς μορφές τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν ποὺ ἐξετάζουμε.

Στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος διαμορφώ-

1. Filov, ἔ.δ., σ. 27, εἰκ. 4.

2. B.Z., τ. 30 (1929), σ. 569.

3. E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 293, 295.

4. A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2. Ὑπάρχει ὁμως ἡ ὑπόψια ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς κιονοστοιχίας, ἂν δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τὴν ἀρχικὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τοῦλάχιστον προέρχονται ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο.

5. A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 166.

νεται ἐξωτερικὰ σὲ κανονικὸ ἡμιδεκάγωνο¹ ποὺ στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα μονόλοβο μεγάλο παράθυρο². Οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων εἶναι ἡμικυλινδρικές, ὅπως στὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο καὶ ἔχουν μόνον ἓνα μικρὸ παράθυρο. 'Η ἐπικοινωνία τῶν παραβημάτων μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ γίνεται ἄνετα μὲ μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα³. 'Ημιεξαγωνικὲς ἀψίδες ἐμφανίζει ἡ βασιλικὴ τῆς Aboba (Pliska)⁴. 'Η βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας ἔχει ἡμικυκλικὰ ἐξωτερικὰ ἀψίδα καὶ σύνθρονο καὶ ἡμικυκλικὲς ἀψίδες στὰ παραβήματα⁵. 'Η Μητρόπολη τῶν Σερρών ἔχει μοναδικὴ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ἱεροῦ βήματος καὶ σύνθρονο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν παλιότερη, παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁶. Τὰ παραβήματα στὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν ἐπικοινωνοῦν ἄνετα, μὲ μεγάλα ἀνοίγματα, μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ βήματος. Σημαντικὴ ὅμως εἶναι στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἡ διαφοροποίησις τῆς στεγάσεως τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ μὲ ἡμικυλινδρικὸ θόλο ποὺ καταλήγει σὲ «θριαμβευτικὴ» ἀψίδα, προφανῶς γιὰ τὴν ἀντιστήριξιν, στὸ σημεῖο αὐτό, τοῦ Α ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους⁷. 'Η κάλυψις τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος γίνεται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο ποὺ ἡ στέγη τοῦ «θλάται ἐξωτερικῶς εἰς δύο βαθμίδας»⁸.

'Η Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας ἐπίσης, ἐμφανίζει μοναδικὴ ἀψίδα ἱεροῦ βήματος⁹, στὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν μάλιστα τὰ παραβήματα ἔχουν κόγχες ἐγγεγραμμένες στὴν Α τοιχοποιία. Δυστυχῶς ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, στὴ βασιλικὴ τῶν Σερβίων, μπορεῖ μόνον μέχρις ἐνὸς σημείου νὰ ἀποκατασταθῇ, γιὰτὶ ἔχει καταστραφῇ. 'Ο Ξυγγόπουλος¹⁰ ὅμως ποὺ μελέτησε τὸ μνημεῖο κατόρθωσε, ἀπὸ τὰ διασωζόμενα λείψανα, νὰ συμπεράνῃ ὅτι «αὕτη ἦτο καὶ ἐξωθεν ἡμικυλινδρικὴ καὶ ἔφερεν ἀβαθῇ τυφλὰ τόξα», προφανῶς ὡς ἀντηρίδες γιὰ νὰ δυναμώσουν, στὸ σημεῖο αὐτό, τὴν κατασκευή, λόγῳ τῆς ἐπικίνδυνης θέσεως ὅπου ἀνιδρύθη. Μοναδική, ἐπίσης, ἡμικυλινδρικὴ ἀψίδα στὸ ἱερὸ βῆμα, ἔχει καὶ ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Βεροίας,

1. Filon, ἑ.ἀ., σ. 39, εἰκ. 8 καὶ πίν. 18α. Πρβλ. ὁμοία διαμόρφωσις ἱεροῦ στὸ ναὸ III τοῦ Binbirkliše, Josef Strzygowski, Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig 1903, σ. 14, εἰκ. 9.

2. G. Millet, ἑ.ἀ., σ. 42, εἰκ. 20.

3. D. Bošković-K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, Recueil, ἑ.ἀ., σ. 78, εἰκ. 5α. B. Filon, ἑ.ἀ., σ. 38, 39, εἰκ. 8. G. Millet, ἑ.ἀ., σ. 40, εἰκ. 19, σ. 42, εἰκ. 20.

4. Filon, ἑ.ἀ., σ. 26, 27, εἰκ. 4.

5. Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ' (1929), σ. 294, 295, εἰκ. 4.

6. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2.

7. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2, σ. 156.

8. Α.Β.Μ.Ε., ἑ.ἀ., σ. 158.

9. G. Millet, ἑ.ἀ., σ. 19, εἰκ. 3, 4. Γ. Σωτηρίου, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἑ.ἀ., σ. 164.

10. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἑ.ἀ., σ. 31.

μὲ τρίλοβο παράθυρο μὲ ἀμφικιονίσκους¹. Τὰ παραβήματα καὶ στὴ Μητρόπολη τῆς Βεροίας, δὲν ἐμφανίζουν ἐξωτερικὰ κόγχες. Σχετικὰ μὲ τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, βασιζόμενοι στὴν κάτοψη τοῦ *Rachénov*², διαπιστώνουμε ὅτι ἡ παλιὰ κάτοψη τοῦ *Millet* (ξ.ἀ., σ. 19, εἰκ. 4) εἶναι λανθασμένη καὶ ὅτι ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικὰ διαμορφώνεται σὲ ἡμιεξάγωνο μὲ τρία παράθυρα, ἓνα σὲ κάθε πλευρά. Ἀντίθετα, στὴ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας, ὅπως διακρίνουμε στὴν εἰκόνα ποὺ παραθέτει ὁ Γ. Σωτηρίου³, τὸ παράθυρο εἶναι τρίλοβο, μὲ χτιστοὺς πεσσούς, ὅπως καὶ στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών⁴ καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου (Πίν. 38, εἰκ. 4).

Τρίβηλο βλέπουμε ὅτι ἔχουν οἱ βασιλικὲς τῆς Καλαμπάκας⁵, τῶν Σερβίων⁶ καὶ τῆς Βεροίας⁷, ἀντίθετα δὲν ἔχουν οἱ βασιλικὲς τῶν Σερρών⁸ καὶ τῆς Μεσημβρίας⁹.

Οἱ βασιλικὲς τῶν Σερβίων¹⁰, τῆς Καλαμπάκας¹¹, τῆς Βεροίας¹² καὶ ἴσως τῆς Μεσημβρίας¹³, δὲν ἔχουν ὑπερῶα, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ βασιλικὴ τῶν Σερρών¹⁴ εἶχε καὶ στίς τρεῖς πλευρές.

Παλιότεροι συγγραφεῖς θεωροῦσαν ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα στεγαζόταν μὲ μιὰ δέριχητὴ στέγη κατὰ τὰ ἀνατολικά πρότυπα. Καὶ ὁ *Filov*¹⁵ ὅμως, ὅπως ὁ *Millet*¹⁶, ὑποψιάστηκαν τὴν ὑπαρξὴ κεν-

1. Γ. Σωτηρίου, *B.Z.*, τ. 30 (1929), σ. 569, εἰκ. 1.

2. Ξ.ἀ., σ. 3, εἰκ. 3.

3. Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 290, εἰκ. 1.

4. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 153, 155, εἰκ. 2, σ. 160.

5. Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 297.

6. Ξυγγόπουλος, ξ. ἀ., σ. 27, εἰκ. 4, σ. 29, εἰκ. 6, σ. 30 καὶ ὑπόσημ. 1.

7. *B.Z.*, τ. 30 (1929), σ. 569, εἰκ. 1.

8. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2.

9. Α. *Rachénov*, ξ.ἀ., σ. 3, εἰκ. 3, σ. 4, εἰκ. 4.

10. Α. Ξυγγόπουλος, ξ.ἀ., σ. 34: «ἐσωτερικῶς ἡ βασιλικὴ δὲν ἔφερε γυναικωνίτας εἰς τὰ πλάγια κλίτη, οὔτε ἄλλωστε ὑπῆρχε τὸ ἀπαιτούμενον δι' αὐτοὺς ὕψος» καὶ σ. 35, εἰκ. 8.

11. Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 295, εἰκ. 3.

12. Γ. Σωτηρίου, *B.Z.*, τ. 30 (1929), σ. 569: «ὑπερῶων ὅμως φαίνεται ὅτι ἐστὲρεῖτο».

13. Γ. Σωτηρίου, Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ξ.ἀ., σ. 164: «εἶχε δὲ προφανῶς ὑπερῶα ἐκτεινόμενα εἰς τὰς τρεῖς πλευράς τοῦ ναοῦ». Ὁ Α. *Rachénov*, *Églises de Mésembria*, ξ. ἀ., σ. 4, εἰκ. 4 καὶ σ. 10, ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ὑπερῶων. Πρβλ. *Stričević*, *La rénovation du type basilical*, ξ. ἀ., σ. 180.

14. Α. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 157: «ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπερῶα, ἅτινα ἐξετείνοντο καὶ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα».

15. Ξ.ἀ., σ. 38.

16. *L'École grecque*, ξ.ἀ., σ. 41.

τρικοῦ τρούλλου, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίσουν καθαρὰ τὸν τρόπο τῆς ἀντιστηρίξεώς του, ὅπως ἀργότερα οἱ D. B o š k o v i ć καὶ K. T o m o v s k i ¹.

Στὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ κεντρικὸ κλίτος ἦταν ὑπερυψωμένο καὶ ἐφώτιζε τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν ². Ὑπερυψωμένο ἦταν, ἐπίσης, τὸ κεντρικὸ κλίτος καὶ στὴ βασιλικὴ τῆς Aboha ³ καὶ τῆς Καλαμπάκας, ποὺ ὁ Γ. Σωτηρίου ⁴ ὑποθέτει ὅτι : «ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶχε ἐπικλινῆ ξυλίνην στέγην, ἀλλὰ κτιστὴν καμάραν». Τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας ὁ G. Millet ⁵ τὴν θεωρεῖ ξυλόστεγη, ὁ δὲ Σ ω τ η ρ ί ο υ ⁶ ὑποθέτει ὅτι ἦταν «μὲ ὑπερυψωμένον πιθανώτατα τὸ μέσον, κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν». Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ δύσκολο νὰ καταλήξῃ κανεὶς σὲ συμπέρασμα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα βασιζόμενος μόνον στὶς φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ μνημείου ⁷, καὶ στὴν ἀναπαράσταση τῆς ἐγκάρσιας τομῆς ἀπὸ τὸν R a c h é n o v (ἔ.ἀ., σ. 4, εἰκ. 4), γιατί δὲν εἶναι πολὺ πειστικὸς ὁ ἀποκλεισμός τῆς ὑπάρξεως ὑπερώων, παρ' ὅλον ὅτι τὰ ψηλὰ ἐπάλληλα τοξωτὰ ἀνοίγματα ὑποβάλλουν ἔντονα μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Ὁ R a c h é n o v, στὴν ἐγκάρσια τομὴ τῆς Μητρόπολης, τοποθετεῖ στὰ μεγάλα αὐτὰ ἀνοίγματα, μέχρις ἐνὸς ὕψους, θωράκια ἀπὸ ὅπου ἀρχίζουν καὶ οἱ μονόρριχτες στέγες τῶν πλαγίων κλιτῶν. Σχετικὰ μὲ τὴ βασιλικὴ τῶν Σερβίων, στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῇ, ὁ Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο ς ⁸ διεπίστωσε ὅτι «πρόκειται περὶ ἐλληνιστικοῦ τύπου βασιλικῆς μὲ τὸ μεσαῖον κλίτος ὑψηλότερον καὶ φέρον εἰς τοὺς τοίχους αὐτοῦ, τοὺς ὑπερέχοντας ἀπὸ τὰς στέγας τῶν ἐκατέρωθεν πλαγίων κλιτῶν, σειρὰν παραθύρων. Αἱ στέγαι ἦσαν ξύλιναι, τοῦ μὲν μεσαίου κλίτους ἀμφικλινῆς, τῶν δὲ πλαγίων μονοκλινεῖς».

Τὴν τοιχοποιία τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ ⁹

1. L'Architecture médiévale d'Ohrid, ἔ.ἀ., σ. 78, 79, εἰκ. 5a-5d.

2. Ὁ G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 21 παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Kondakov καὶ δέχεται τὸ ναὸ θολωτό. Τὸ σφάλμα αὐτὸ διόρθωσε ἀργότερα ὁ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. E' (1939-40), σ. 157, 158. Πρβλ. καὶ B. F i l o v, ἔ.ἀ., σ. 42.

3. F i l o v, ἔ.ἀ., πίν. 11.

4. Πρβλ. τίς ἀπόψεις τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 294, 295, εἰκ. 3 καὶ σ. 296.

5. L'École grecque, σ. 18, ὑποσ. 2, σ. 19, εἰκ. 3.

6. Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, σ. 164.

7. Πρβλ. πρόχ. G. Millet, L'École grecque, σ. 19, εἰκ. 3. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ἀ., σ. 162, εἰκ. 22. A. R a c h é - n o v, Églises de Mésevnria, ἔ.ἀ., σ. 4, εἰκ. 4, σ. 6-13. Δυστυχῶς δὲν κατορθώσαμε νὰ συμβουλευθῶμε ὅλη τὴ βιβλιογραφία τῆς σχετικῆς μὲ τὸ μνημεῖο ποὺ παραθέτει ὁ S t r i - č e v i ć, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., ὑποσ. 46.

8. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 34.

9. E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 294. Πρβλ. καὶ σ. 290, εἰκ. 1, σ. 291, εἰκ. 2.

περιγράφει ὡς ἐξῆς : « ἡ λοιπὴ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, ἱκανῶς ἀμελῆς, ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων λίθων, χωριζομένων ὀριζοντίως καὶ καθέτως ὑπὸ πλίνθων εἰς μίαν ἕως τρεῖς σειρὰς ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος· ὀλίγα μόνον μέρη ἔχουν τὴν κλασσικὴν βυζαντινὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοδομίαν, ὡς εἶναι εἰς τὰ ἀετώματα πέριξ τῶν ὠραίων διλόβων παραθύρων».

Τὰ παλιότερα τμήματα τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρών ποὺ ἐμφανίζονται στὴ βάση τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ἰδίως, ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλινθοδομή, ἀντίθετα ἐκεῖνα ποὺ ἀνήκουν στὴ βυζαντινὴ βασιλικὴ ἔχουν κατασκευαστῇ μὲ τὸ γνωστὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς ¹.

Στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, ἀπὸ μιὰ παλιὰ εἰκόνα ποὺ ὑπάρχει στὸν Millet ² βλέπουμε πὼς βασικὰ ἐφαρμόζεται τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς, ὅπου τὶς τέσσερες πλευρὲς τῶν παρολίων περιβάλλει διπλὴ σειρὰ πλίνθων. Σὲ ἄλλα σημεῖα ὅμως, ὅπως στὸ τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐπάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα (ποὺ ἴσως ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας) ³, ὑπάρχουν μόνο συνεχεῖς ἐπάλληλες σειρὲς πλίνθων.

Τὴν τοιχοποιία τῆς βασιλικῆς τῶν Σερβίων ὁ Ξυγγόπουλος ⁴ περιγράφει ὡς ἐξῆς : « Τὸ μνημεῖον τέλος εἶναι κτισμένον μὲ ἀκανονίστους λίθους καὶ μικρὰ τεμάχια πλίνθων κατ' ἀραιότατα διαστήματα». Σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Ξυγγόπουλου (ἐ.ἀ., σ. 34), ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἀφθονία τῶν ξυλοδέσμων : « ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν τῆς τοιχοδομίας τοῦ μνημείου εἶναι ἡ ἀφθονος χρῆσις ξυλοδεσιῶν, ἰδίως εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα» ⁵. Ὁ A. Rachénon ⁶ δίνει τὴν ἐξῆς περιγραφὴ τῆς τοιχοποιίας τῆς Παλιᾶς Μητροπόλεως τῆς Μεσημβρίας : « L'église est construite en couches alternées de briques et de moellons. Les moellons sont grossièrement taillés ; seuls ceux qui sont employés pour faire les angles des piliers sont plus soigneusement travaillés. Les couches de

1. Στὸ A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 153, εἰκ. 1, σ. 157, εἰκ. 4, δυστυχῶς δὲν διακρίνεται καθαρὰ ἡ τοιχοδομία, γιατί εἰκονίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ μνημείου. Πρβλ. εἰκόνες τοῦ μνημείου στὸ Φ. Ἀρχ. E.A.M.Π. Θεσ. F.R.: 5690, 5807, 5808, 5809, 5960.

2. L'École grecque, ἐ. ἀ., σ. 42, εἰκ. 20.

3. Στὴν ἀποψη αὐτὴ καταλήγουμε, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἀψίδας ὑπάρχει καὶ ἡ σειρὰ μὲ τὶς τυφλὲς κόγχες ποὺ συνειθίζονται πολὺ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Ἐξ ἄλλου μὲ τὸ ἴδιο σύστημα ἔχει γίνῃ καὶ ἡ μετασκευὴ τῆς στεγάσεως, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος ὅπου διαμορφώθηκε τὸ ἐνιαῖο ἀέτωμα μὲ τὴ δὶρριχτὴ στέγη.

4. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἐ. ἀ., σ. 33.

5. Καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου, B.Z., τ. 30 (1929), σ. 570, ἔκανε τὴν ἴδια διαπίστωση γιὰ τὴν ἀφθονία τῶν ξυλοδεσιῶν καὶ στὴ λεγομένη βασιλικὴ τῶν κατηχουμένων στὰ Σέρβια, καὶ στὸν Ἀγιο Ἀχιλλεῖο : « ὀλόκληρος ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος ἐκ λίθων μετ' ἀφθόνου ξυλοδεσίας, ὅπως ὁ ἅγιος Ἀχιλλεὺς καὶ ἡ χρῆσις ὁπτῶν πλίνθων περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον».

6. Églises de Mésémvria, Sofia 1932, σ. 5.

briques sont de 4 - 5 rangs. La voûte de l'abside et celles des ouvertures entre les nefs sont faites uniquement en briques»¹.

Στις παλιότερες βασιλικές πού ἐξετάζουμε, Μεσημβρίας, Σερρών, Βεροίας καὶ Σερβίων, δὲν προεξέχουν ἐξωτερικὰ στὴν Α τοιχοποιία οἱ ἡμικυλινδρικές ἀψίδες τῶν παραβημάτων. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ βασιστοῦμε καὶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν ἀρχικὴ ἀντίστοιχη διαμόρφωση, τὰ παραβήματα τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου δὲν θὰ εἶχαν, πιθανῶς, ἐξωτερικὰ ἀψίδες, ἴσως μάλιστα καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν παραβημάτων νὰ μὴν ἦταν τόσο κλειστή² ὅπως ἀργότερα ὅταν ἔλαβαν τὴν ἐγγεγραμμένη σταυροειδῆ μορφή μὲ τοὺς τρουλλίσκους³.

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι ἡμικυλινδρικοὶ τρουλλίσκοι καλύπτουν τοὺς χώρους τῶν παραβημάτων στὶς βασιλικές τῆς 'Αχρίδας καὶ τῶν Σερρών. Στὴ μὲν πρώτη προστέθηκαν πιθανῶτα ἀργότερα, πάντως σὲ μιὰ δευτέρη φάση τῆς βασιλικῆς, μετὰ τὶς ἐπισκευές τοῦ 'Αρχιεπισκόπου Λέοντος, ἂν ὅχι, κατὰ τὶς ἀπόψεις πολλῶν βυζαντινολόγων, ἀργότερα τὸν 13ο ἢ καὶ 14ο ἀκόμα αἰῶνα. Στὴ δευτέρη βασιλική, τῶν Σερρών, κατὰ τὴν διαπίστωση τοῦ Α. 'Ο ρ λ ά ν δ ο υ⁴ «καὶ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερώων καὶ οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι γενόμεναι κατ' ἀναλογίαν ἄλλων μεσαιωνικῶν βασιλικῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης» καὶ τελειώνει τὴ μελέτη τοῦ μνημείου μὲ τὴ φράση : «καὶ δὲ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερώων ὡς καὶ οἱ τρουλλίσκοι εἶναι πιθανῶτα προσθῆκαι τοῦ 12ου ἢ τοῦ 13ου αἰῶνος». Τρουλλίσκοι ὑπάρχουν στὰ παραβήματα τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς Νικαίας, πού ὅπως ἀπέδειξαν νεώτερες ἐρευνες προσετέθηκαν τὸν 14ο αἰῶνα⁵.

'Η διαμόρφωση τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες πού στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών εἶναι πολὺ χαμηλότερες, τὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τῆς τοιχοποιίας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ παράθυρα πού στὴ δευτέρη εἶναι ψηλότερα καὶ μεταξὺ τους μεσολαβοῦν ἡμικυκλικές κόγχες. Οἱ

1. Πβρλ. καὶ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ἀ., σ. 164.

2. Πβρλ. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ἔ.ἀ., σ. 164.

3. 'Η διαμόρφωση τῶν παραβημάτων σὲ ἐγγεγραμμένη ἢ ἡμιεγγεγραμμένη μορφή σταυροῦ ἢ τετρακόγχου εἶναι καὶ παλιότερα γνωστή. Πβρλ. Oscar Wulf, Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken, Strasburg 1903, σ. 53, εἰκ. 11. "Αγι. Κλήμης 'Αγκύρας (κατὰ Texier), σ. 68, εἰκ. 16. Ναὸς Deré Aghsy (κατὰ Texier), "Αγιος Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας καὶ πίν. V ἡ Κοίμησις τῆς Νικαίας. Στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα οἱ κεραῖες τῆς ἐγγραφῆς ἔχουν πλέον ἐκφυλιστῇ.

4. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 165, εἰκ. 10, σ. 166.

5. N. Brounoff, L'église de S. Sophie de Nicée, στίς Échos d'Orient, 24 (1925), σ. 480. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 570. Γιά τὴν μορφή τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων πβρλ. Semavi Eyice, Two mosaic pavements from Bithynia, D.O.P., 17, 1963, σ. 375, εἰκ. 1.

τρουλλίσκοι, ἀντίθετα, τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς 'Αχρίδας ἔχουν πολὺ ψηλές ἀναλογίες καὶ τὰ παράθυρά τους σὲ ἀρκετὰ ὑψηλότερο σημεῖο ἀπὸ ὅτι τὰ ἀνοίγματα τοῦ τρουλλίσκου τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου. Πρέπει νὰ προσέξουμε ἀκόμη ὅτι στὴν τοιχοποιία τῶν τρουλλίσκων τῆς 'Αγίας Σοφίας, στὶς ζώνες τῶν πλίνθων ποὺ εἶναι ἄλλοτε 3 ἄλλοτε 4, μεσολαβοῦν παρόλινθοι μὲ μεταξὺ τους διπλοὺς καθέτους πλίνθους. Τὴν ἴδια διάταξη τῆς τοιχοποιίας ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Α τοῦχος μέσα στὸν ὁποῖο εἶναι ἐνσωματωμένοι οἱ τρουλλίσκοι σὰν κόγχες καὶ ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη τοιχοποιία τῆς Α ἀψίδας καὶ τῆς προθέσεως¹, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τρουλλίσκων, πάντως σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἀπὸ τὶς ἐπισκευές τοῦ 'Αρχιεπισκόπου Λέοντος (1037 - 1056).

Ὅπως θὰ δοῦμε στὰ ἐπόμενα, κυκλικὸ εἶναι καὶ τὸ τύμπανο τοῦ τετράστυλου γειτονικοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ, ποὺ πολλοὶ τὸν χρονολογοῦν στὶς ἀρχές (τὴν πρώτη δεκαετία) τοῦ 11ου αἰῶνα. Καὶ στὸ τύμπανο τοῦ τρουλλοῦ τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ² παρατηροῦμε ὅτι μεσολαβοῦν κεραμοπλαστικά κοσμήματα ἀνάμεσα στοὺς καθέτους ἀρμούς τῶν παρόλινθων ποὺ σχηματίζουν, ὅπως καὶ στοὺς τρουλλίσκους τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, τὰ ἴδια διακοσμητικὰ σχήματα. Μεταξὺ τῶν στρώσεων τῶν παρόλινθων ὅμως, στὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, ὑπάρχει μιὰ σειρὰ πλίνθων, ἐνῶ στὸν "Ἅγιο Γερμανὸ δύο καὶ πάντως μεταξὺ τῶν πλίνθων μεσολαβεῖ ἀφθονώτερο κονίαμα. Μιὰ ἄλλη διαφορὰ, παρ' ὅλη τὴν φαινομενικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τῶν δύο τυμπάνων, παρουσιάζεται στὰ παράθυρα ποὺ ἔχουν ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις ὁμοιότητα. Στὸν "Ἅγιο Γερμανὸ περιθέει τὸ ἀνοῖγμα ἐξ ὁλοκλήρου ζώνη ἐκ πλίνθων, δηλαδὴ τὸ πλίνθινο τοξωτὸ ἀνοῖγμα περιβάλλει ὅλο τὸ παράθυρο καὶ ἐν συνεχείᾳ, περιβάλλει τὸ παράθυρο ὀδοντωτὴ ταινία, μέχρι τὴ βάση του. Ἀντίθετα στὸν τρουλλίσκο τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου ὀδοντωτὴ ζώνη ὑπάρχει μόνο στὸ σημεῖο τῶν γενέσεων τῶν τόξων τῶν παραθύρων καὶ περισφίγγει τὸ τύμπανο καὶ διαχωρίζει τὴν τοιχοποιία του ἀπὸ τὴν ἀβακωτὴ ζωφόρο. Τὰ παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου δὲν τὰ περιβάλλει ζώνη πλίνθων. Εἶναι ἀρκετὰ ἀμφίβολο ὅμως ἂν ὑπῆρχε καὶ στὸ τόξο γιατί, δυστυχῶς, καὶ στὴν παλιὰ φωτογραφία τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ (B.Z., τ. 30, 1929, πίν. X, εἰκ. 4) δὲν διασώζονται τὸ τμήμα αὐτό.

Ἡ μορφή τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου μᾶς ὁδηγεῖ στὴ συγκριτικὴ του ἐξέταση μὲ τὸν τρουλλίσκο τῆς Κουμπελίδικης στὴν Καστοριά, ὅπου σὲ μιὰ παλιὰ εἰκόνα, ποὺ δημοσιεύει ὁ Α. Ὁ ρ λ α ν-

1. G. Millet, L'École grecque, σ. 42, εἰκ. 20.

2. Μιὰ παλιὰ φωτογραφία ὅπου διακρίνεται ἡ δομὴ τῆς τοιχοποιίας του ὑπάρχει στὸ Filon, ἔ.ἀ., σ. 21. πίν. b. Τὴν ἴδια ἀναδημοσιεύει, ὅχι πολὺ καθαρή, ὁ Πελεκα-νίδης, ἔ.ἀ., πίν. II, εἰκ. 1.

δ ο ς¹ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση διαπιστώνουμε μεγάλες ὁμοιότητες καὶ στὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα καὶ στὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀβακωτῆς ζωόρου. 'Η διαμόρφωση ὅμως τῶν παραθύρων τῆς Κουμπελίδικης μὲ πλίνθους καὶ ὀδοντωτὴ ταινία γύρω μοιάζουν περισσότερο πρὸς τὸν τροῦλλο τοῦ 'Αγ. Γερμανοῦ ποὺ μιὰ ἐπιγραφὴ (ποὺ ἀντιγράφει παλιότερη) μνημονεύει τὴ χρονολογία 1006.

Οἱ τοιχοποιεῖς τῶν τρουλλίσκων τῶν δύο μνημείων παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὶς τοιχοποιεῖς τῶν 'Αγ. 'Αναργύρων καὶ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Καστοριᾶς. 'Η μεγάλη διαφορὰ ὅμως ποὺ ἐμφανίζεται μεταξὺ τῆς τοιχοποιίας τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ καὶ τῆς ὑπόλοιπης ἀπλούστατης τοιχοποιίας τοῦ μνημείου μᾶς βάζει σὲ ὑποψία μήπως πραγματικά ὁ τροῦλλος τοῦ μνημείου ἀνήκει σὲ δευτέρη ἐποχὴ ἐπισκευῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντιγραφὴ παλιότερης ἐπιγραφῆς, καὶ ὁ ναὸς πραγματικά εἶναι παλιότερος (1006). 'Η δευτέρη αὐτὴ περίοδος τῶν ἐπισκευῶν θὰ πρέπει νὰ συνέβη πρὸς τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα, ἐποχὴ ποὺ χρονολογοῦνται καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς ποὺ ἐμφανίζουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά².

'Η ἀπλούστερη ὅμως διαμόρφωση τῶν παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου εἶναι στοιχεῖο, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιὰ μιὰ λίγο μεταγενέστερη χρονολόγηση, πάντως μέσα στὸν 11ο αἰῶνα, ἐφ' ὅσον γνωρίζουμε πὼς ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνα ἀρχίζει ἡ ἀντικατάσταση τῶν πλίνθινων ταινιῶν μὲ πωρολίθους τοῦλάχιστον στοὺς παραστάτες τῶν παραθύρων³ καὶ φθάνει ἀργότερα καὶ στὰ τόξα⁴, χωρὶς βέβαια παράλληλα νὰ πάψῃ νὰ ἐφαρμόζεται τὸ σύστημα τῆς περιβολῆς διὰ πλίνθων τῶν παραθύρων, μὲ κάποια ἄλλα ὅμως ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, μέχρις ὅτου πλέον ἐξαφανισθῇ. Τὴν ἀπουσία πλίνθων ἐπίσης στὰ πλάγια τῶν παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου συναντοῦμε καὶ στὸν 'Αγιο 'Ιωάννη τῆς Μεσημβρίας ποὺ τὸν χρονολογοῦν τὸν 10ο ἢ τὸν 11ο αἰῶνα⁵.

"Ὅπως εἶδαμε στὰ προηγούμενα, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς βασιλικὲς ποὺ ἐξετάσαμε (Μεσημβρίας, Σερρών, 'Αχρίδας, Καλαμπάκας, Aboba), ἔχουν

1. A.B.M.E., τ. Δ' (1938), σ. 126, εἰκ. 87.

2. "Αγ. 'Αναργυροί. Α. 'Ο ρ λ ά ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Δ' (1938), σ. 15, εἰκ. 7, σ. 60. Χρονολ. 2^ο ἢ 3^ο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα. Ταξιάρχης, ἔ.ἀ., σ. 106: «ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ κτίσις τοῦ πίπτει ἐντὸς τοῦ 11ου αἰῶνος». Κουμπελίδικη, ἔ.ἀ., σ. 126.

3. Εὐ σ τ. Γ. Σ τ ί κ α ς, 'Ο ναὸς τῶν 'Αγ. 'Ασωμάτων «Θησείου», Δ.Χ.Α.Ε. (= Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας), περίοδ. Δ', τ. Α', σ. 122, καὶ πίν. 45.

4. Ν. Κ. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο ς, 'Ο Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον. 'Αρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. Η', 1961, σ. 19 (τοῦ ἀνατύπου).

5. Β. Filov, ἔ.ἀ., σ. 44 καὶ πίν. 22α. Α. Rachénov, Les églises de Mesémbria, Sofia 1932, σ. 89. Ν. Μ α ν ρ ο δ ι ν ο ν, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare, Sofia 1931, σ. 75.

χτιστῇ ἐπάνω σὲ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς τὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα ποὺ διατηρήθηκαν καὶ ἐπηρέασαν τὴ μορφή καὶ τὶς ἀναλογίες τῶν κατόψεων. Σὲ μερικές ἀπ' αὐτὲς διατηρήθηκε ἀκέραιο τὸ σύνθρονο (Μεσημβρίας, Σερρών, Καλαμπάκας, Aboba)¹ καὶ συνεπῶς ἐπηρέασε τὴ διαμόρφωση καὶ τὶς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ στὴ μεταγενέστερη μετασκευὴ τῆς σὲ βυζαντινὴ βασιλική. Κατὰ πόσον ὅμως καὶ ἄλλα τμήματα ἢ μέλη τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἐπέδρασαν στὶς ἐσωτερικὲς ἀναλογίες τῶν κατόψεων (θεμέλια τοίχων, κιονοστοιχίες, νάρθηκας) εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο νὰ συμπεράνουμε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, παρ' ὅλη τὴ χρησιμότητά τῆς κρύβει δυσχέρειες ἡ συγκριτικὴ διερεύνηση τῶν ἐσωτερικῶν ἀναλογιῶν τῶν μνημείων ποὺ παραθέτουμε στὸν πίνακα Α.

Ὁ Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς² σχετικὰ μὲ τὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών γράφει ὅτι: «καὶ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ». Δὲν γνωρίζομε ὅμως ἂν οἱ ἀκρινοὶ τοῖχοι τῶν πλαγίων κλιτῶν θεμελιώθηκαν ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπως καὶ ὁ νάρθηκας. Πάντως ὅμως, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀναλογίες τῆς βασιλικῆς, βλέπουμε ὅτι ἐμφανίζονται μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ τὶς ἀναλογίες τῆς Μητροπόλεως τῆς Μεσημβρίας καὶ τῆς Βεροίας, παρὰ μὲ τῶν Σερβίων, Ἀχιλλεῖου καὶ Καλαμπάκας (Πίν. Α). Ἡ Μητρόπολη μάλιστα τῶν Σερρών ἐμφανίζει καὶ τὴ μεγαλύτερη διάσταση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους σὲ σχέση μὲ τὰ πλάγια ($K : P = 2,40$), ἀπὸ ὅλες τὶς ἐξεταζόμενες βασιλικές.

Καὶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας ἐπίσης δὲν ἔχουμε σαφεῖς ἐνδείξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀκριβῆ σχέση σὲ κάτοψη τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς. Ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ³ ποὺ μελέτησε τὸ μνημεῖο ἀναφέρει ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σημερινοῦ ἱεροῦ βήματος βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ συμπληρώνει⁴ ὅτι: «σκαφικὴ ἔρευνα περὶ τὸ μνημεῖον θὰ ᾔτο ἀπαραίτητος, ἵνα ἀποκαλύψῃ τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τοῦ πρώτου ναοῦ καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ». Ἀπὸ τὸν πίνακα ὅμως Α, τῶν ἀναλογιῶν τῶν κατόψεων, διαπιστώνουμε ὅτι μᾶλλον ἡ βυζαντινὴ βασιλικὴ δὲν θὰ χτίστηκε ἀκριβῶς στὰ θεμέλια τῆς παλαιοχριστιανικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ βήματος. Οἱ ἴδιες ἐπίσης ἀμφιβολίες ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας.

Γενικώτερα ὅμως, ἀπὸ τὸν πίνακα Α, βλέπουμε ὅτι τὶς πιὸ μακρόστενες

1. Σύνθρονο ὑπάρχει καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Σωτῆρος (Ὁσίου Νίκωνος) τῆς Σπάρτης (τοῦ 10ου αἰῶνα). Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χ.Β.Α., τ. Α', 1962, σ. 189.

2. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 166.

3. Ε.Ε.Β.Σ., τ. Ξ' (1929), σ. 293.

4. Ἔ.ἀ., σ. 293, ὑποσ. 4.

ἐσωτερικὲς διαστάσεις $A : B$ ἐμφανίζει ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας, ἀκολουθοῦν ὁ "Αγιος 'Αχιλλεῖος, ἡ 'Αγ. Σοφία τῆς 'Αχρίδας, ἡ Μητρόπολη τῶν Σερβίων, τῆς Βεροίας, τῶν Σερρῶν καὶ τέλος τῆς Μεσημβρίας. Τὴν ἴδια σειρὰ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ἀναλογίες $A_1 : B$, ὅπου στὴ διάσταση A (τῆς μακρυᾶς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ) προστίθεται ἡ μικρὴ διάσταση τοῦ νάρθηκα.

'Αντίθετα οἱ ἀναλογίες $K : P$ (ὅπου K εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ διάσταση τοῦ πλάτους τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ P τῶν πλαγίων) βλέπουμε ὅτι ἐμφανίζει τὸ μεγαλύτερο λόγο (δηλαδὴ τὸ κεντρικὸ κλίτος παίρνει τὶς μέγιστες διαστάσεις) στὴ βασιλικὴ τῆς Μεσημβρίας καὶ ἀκολουθῶς στὶς βασιλικὲς τῶν Σερρῶν, Βεροίας, 'Αγ. 'Αχιλλείου, Καλαμπάκας, Σερβίων καὶ τέλος στὴν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας.

Οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων βλέπουμε ὅτι ἐγγράφονται σὰν κόγχες στὴν A τοιοχοποιᾷ σὲ μιὰ ὁμάδα βασιλικῶν ποὺ ἐξετάζουμε (Σερρῶν, Βεροίας, Σερβίων, Pirdop¹) καὶ πολὺ πιθανὸν καὶ στὸν "Αγιο 'Αχιλλεῖο, πρὶν ἀπὸ τὴν τροποποίηση τῶν παραβημάτων του². 'Αποτελεῖ συνεπῶς τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (9ος - 11ος αἰῶν). Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς μικρὲς βυζαντινὲς βασιλικὲς τῆς Καστοριᾶς ("Αγ. 'Ανάργυροι, "Αγ. Στέφανος καὶ Ταξιάρχης).

Τρίβηλο παρατηρήσαμε μόνον στὶς βασιλικὲς τῆς Βεροίας, τῶν Σερβίων καὶ τῆς Καλαμπάκας, ἀποτελεῖ μάλιστα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν καὶ ἐμφανίζεται μόνον στὶς βασιλικὲς ποὺ δὲν ἔχουν ὑπερῶα.

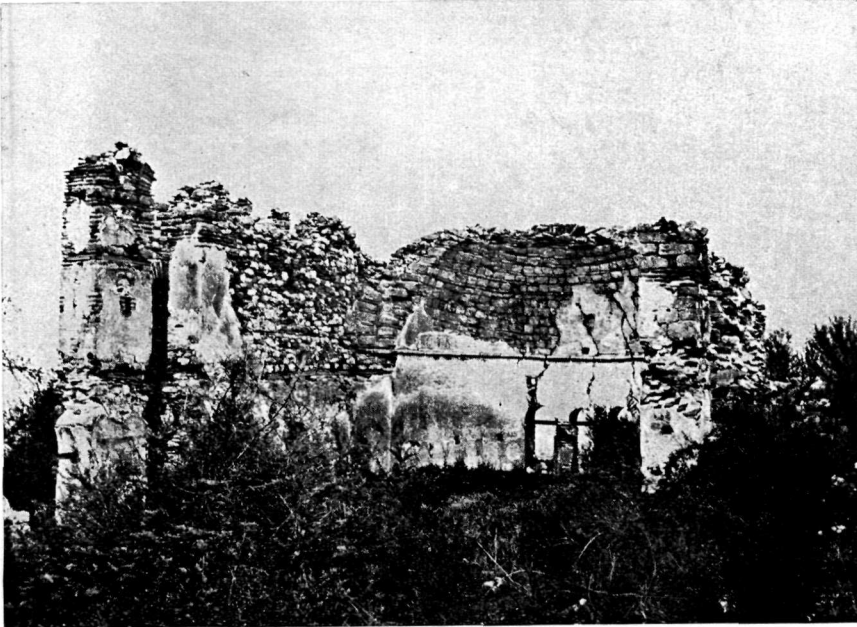
'Ομοιότητα μὲ τὶς πεσσοστοιχίες τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου παρουσιάζουν οἱ βασιλικὲς τῆς Μεσημβρίας, τῶν Σερβίων, τῆς 'Αχρίδας, Kalaja κοντὰ στὸ Radinovac, τοῦ Prokuplje καὶ ἡ ἀρχικὴ τῆς Bogorodica Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν³.

'Απὸ τὴν προηγούμενη ἐξέταση διαπιστώσαμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρικοὺς θόλους, τὴν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας ποὺ εἶναι θολωτὴ βασιλικὴ μὲ τροῦλλο καὶ τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρῶν, οἱ ἄλλες

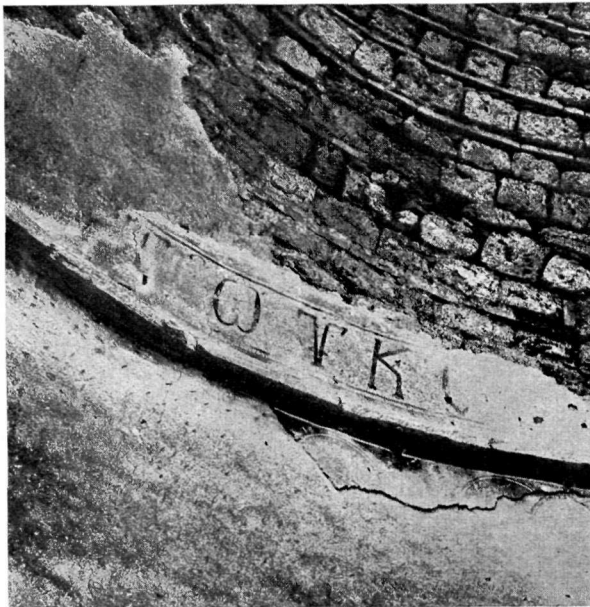
1. R. F. H o d d i n o t t, *Early byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, σ. 207, εἰκ. 132.

2. Στὶς βασιλικὲς, 'Αχρίδας ('Αγ. Σοφία), Καλαμπάκας καὶ τῆς Aboba, ἐμφανίζονται ἐξωτερικὰ οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων.

3. R. F. H o d d i n o t t, ἔ.ἀ., σ. 194, εἰκ. 103. Κάτοψη βασιλικῆς Kalaja, σ. 194, εἰκ. 105. Κάτοψη βασιλικῆς Prokuplje, σ. 202, εἰκ. 127. 'Αναπαράσταση τῆς κατόψεως τοῦ 6ου αἰῶνα τῆς βασιλικῆς Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν.

Εἰκ. 1. Ἑσωτερικὴ ἄποψη τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τῆς πεσσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου.

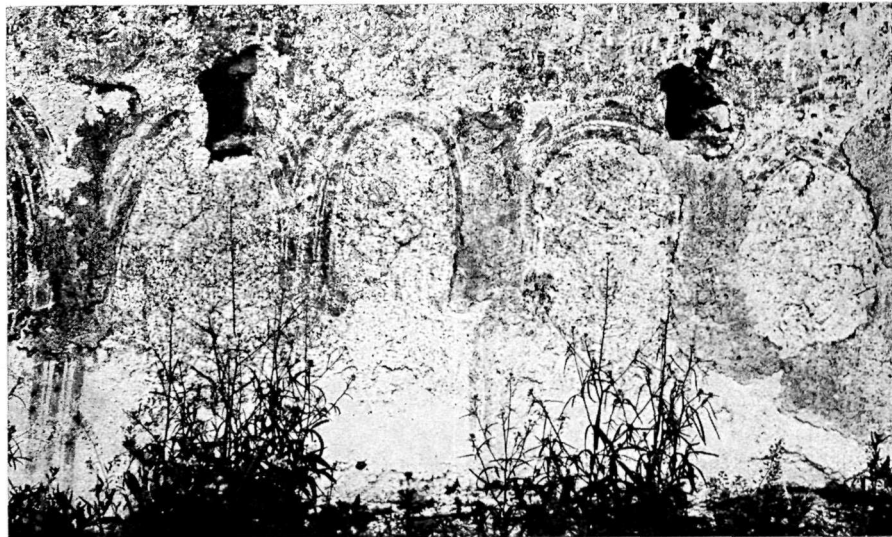
Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου. Διακρίνονται ἡ θολοδομία τοῦ τεταρτοσφαιρίου, ἔχνη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ λείψανα τοιχογραφιῶν.

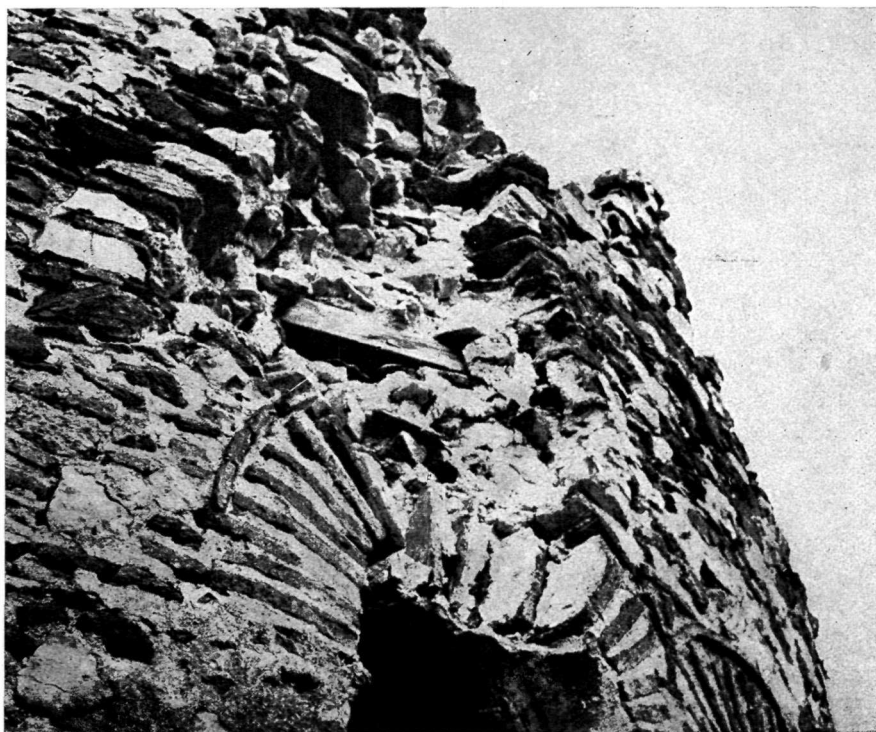
Εικ. 3. Ἑσωτερικὴ ἄποψη
τῆς προθέσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλείου.

Εικ. 4. Ἐξωτερικὴ ἄποψη
τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλείου.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Διακρίνονται τὰ τόξα ὅπου ὑπῆρχαν, κατὰ τὸν Μιλιούκωφ, γραμμένοι οἱ ἐπίσκοπικοι θρόνοι.

Εἰκ. 6. Λεπτομέρεια τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Διακρίνονται οἱ κυκλικοὶ ξυλόδεσμοι στὴ μάζα τῆς τοιχοποιίας.

Εἰκ. 7. Λεπτομέρεια τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσσω
τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου.

Εἰκ. 8. Ὁλόσωμοι ἅγιοι : Δημήτριος καὶ Γεώργιος στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ πεσσοῦ τῆς Β πεσσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου.

Εἰκ. 9. Ἀρχὼν Μιχαήλ, τοιχογραφία στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ πεσσοῦ τῆς Β πεσσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου.

ὅλες ἦσαν ξυλόστεγες καὶ εἶχαν ὑπερυψωμένο τὸ κεντρικὸν κλίτος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν, ἄλλες πλέον ἔντονα καὶ ἄλλες λιγώτερον¹.

Τίς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῶν βασιλικῶν ποὺ ἐξετάσαμε ἐπεσήμαναν πολλοὶ βυζαντινολόγοι στὶς μελέτες τους² καὶ τίς μεταχειρίστηκαν στὴ συγκριτικὴ διερεύνηση γιὰ μιὰ ἐξαγωγή χρονολογικῶν συμπερασμάτων.

Στὴν ἐπὶ μέρους ἐξέταση τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν βασιλικῶν ποὺ ἀναφέραμε παρατηροῦμε μιὰ ἀνάμιξη ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων³ ποὺ ἀναφέρονται ἰδιαιτέρα στὴ διαμόρφωση τῶν στηριγμάτων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, στὸν τρόπο τῆς στεγάσεως καὶ στὴν ὑπαρξὴ ἢ τὴν ἀπουσία τῶν ὑπερώων. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, οἱ πεσσοστοιχίες, ἡ ἀπουσία ὑπερώων, ὁ φωτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ μικρὰ ἀνοίγματα στὶς μακρυὲς πλευρές, ὀφείλονται σὲ ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις· ἀντίθετα, οἱ κιονοστοιχίες, ἡ ὑπαρξὴ τριβήλου, ἡ ὑπερύψωση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ ἡ κάλυψη τῆς βασιλικῆς μὲ ξύλινη στέγη ὀφείλονται σὲ ἑλληνιστικὰς ἐπιδράσεις, οἱ ὁποῖες καὶ ἐκδηλώνονται πλέον ἔντονα στὶς μετασκευὲς καὶ στὴν ὅλη διαμόρφωση τῶν βασιλικῶν τοῦ 11ου αἰῶνα, μετὰ τὴν παγίωση τῆς εἰρήνης στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' ⁴.

1. Γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν πρβλ. D. Bošković, L'Architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans, στὰ Rapports VII, τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς 'Αχρίδας, σ. 160, 162, ὅπου ἀναφέρει πλῆθος παραδειγμάτων καὶ ἀφθονὴν βιβλιογραφία.

2. 'Ο B. Filon, ἔ.ἀ., σ. 38, 42, ἀναγνωρίζει ὁμοιότητες μεταξὺ 'Αγ. 'Αχιλλείου καὶ 'Αγίας Σοφίας τῆς 'Αχρίδας. 'Ο G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 18, μεταξὺ 'Αγ. 'Αχιλλείου καὶ Μητροπόλεως τῆς Μεσημβρίας, ὁ Γ. Σωτηρίου (Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' 1929, σ. 298), μεταξὺ βασιλικῆς Καλαμπάκας καὶ Σερρών, ὁ Α. Ευγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 46, 49, μεταξὺ βασιλικῆς Σερβίων καὶ 'Αγ. Σοφίας τῆς Νικαίας, 'Αγ. Προκοπίου στὸ Prokuplje καὶ 'Αγ. Σοφίας 'Αρχίδας, Παλιᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Καλαμπάκας, ὁ Γ. Σωτηρίου (Χ.Β.Α., τ. Α', σ. 320) μεταξὺ βασιλικῆς Aboha καὶ βασιλικῆς 'Αγ. Νίκωνος Σπάρτης.

3. G. Millet, L'École grecque, σ. 18. B. Filon, ἔ.ἀ., σ. 38, 42. Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 570, Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 298, Χ.Β.Α. τ. Α', 1962, σ. 322. Α. Ευγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, σ. 46 ἔξ. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 158. Wlad. Sas. Zaliziecky, Die byzantinische Baukunst in den Balkan Ländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen, München 1955, σ. 1-11. D. Stričević, La rénovation, ἔ.ἀ., σ. 210-211, D. Bošković, L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age, ἔ.ἀ., σ. 160, 162. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ. σ. 74.

4. Α. Ευγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 65. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-1940), σ. 158. Γ. Σωτηρίου, Χ.Β.Α., σ. 319-320. T. Tomovski, Ohrid jusqu'à la fin du XIVe siècle, en Recueil de Travaux, Ohrid 1961, σ. 10: «L'Église d'Ohrid, hellénisée pour un certain temps, servit à Byzance de rempart dans la pacification du pays...».

Σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀνίδρυση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου¹, εἶναι οἱ μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν χρονικογράφων Σκυλίτση καὶ Κεδρηνοῦ, ὅταν μάλιστα συνδυαστοῦν τὰ κείμενα καὶ συμπληρωθοῦν ἀπὸ νεώτερα χειρόγραφα. Ὁ Γεώργιος Κεδρηνός² ἀναφέρει ὅτι ὁ Σαμουὴλ «καὶ πολλὰ φρούρια παρεστήσατο, ὧν ἦν τὸ κορυφαῖον ἡ Λάρισσα, ἧς τοὺς ἐποίκους μετέκνησεν εἰς τὰ τῆς Βουλγαρίας ἐνδότερα πανεστίους, καὶ τοῖς καταλόγοις τῶν ἐαυτοῦ κατατάξας στρατιωτῶν συμμάχους ἐχρῆτο κατὰ Ῥωμαίων. Μετήγαγε δὲ καὶ τὸ λείψανον τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου, ἐπισκόπον Λαρίσσης χρηματίζαντος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, κἂν τῇ μεγάλῃ καὶ πρώτῃ Συνόδῳ παρόντος σὺν Ρηγίνῳ Σκοπέλῳ καὶ Διοδώρῳ Τρίκκης, καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν ἀπέθετο, ἔνθα ἦσαν αὐτῷ τὰ βασίλεια³ οἶκον κάλλιστον καὶ μέγιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ δομησάμενος»⁴.

Σχολιάζοντας τὸ κείμενο τοῦ Κεδρηνοῦ τῆς ἐκδ. Βόννης, ὁ Γ. Σωτηρίου⁵ ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς ἰδρύθη «εἰς τὴν θέσιν προὑπαρχούσης μικρᾶς ἐκκλησίας». Τὴν ἄποψη αὕτη τοῦ Σωτηρίου ἐδέχθη καὶ ὁ Πελικανίδης στὴν πρόσφατη μελέτη του⁶ ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι (ὁ Κεδρηνός) «δὲν ἀναφέρει ἰδρυσιν ναοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς λέγει ὅτι ὁ Τσάρος Σαμουὴλ ἀπέθετο τὸ λείψανον, ἥτοι τὸ κατέθεσεν εἰς ὑπάρχοντα τινὰ ναόν, ποῖον δὲ ἄγνωστον».

Ἡ μαρτυρία ὁμῶς τοῦ κώδικα U ποὺ ἀναφέραμε διευκρινίζει ὅτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς μετακομιδῆς τοῦ λειψάνου ὁ Σαμουὴλ «οἶκον κάλλιστον καὶ μέγιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ δομησάμενος» στὸ νησί τῆς Μικρῆς Πρέσπας «ἔνθα ἦσαν αὐτῷ τὰ βασίλεια». Ἡ φράση τέλος «ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ» ἀποκλείει τελείως ἄλλες ἀπόψεις ὅτι προϋπῆρχε ὁ ναὸς καὶ ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην ἄλλου ἁγίου καὶ τοποθετεῖ ἀπόλυτα ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη τὴν ἀνίδρυση τοῦ ναοῦ⁷.

1. Ὁ Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ. ἀ., σ. 64, γράφει ὅτι: «οὐδεμία ἱστορικὴ πηγὴ ἀναφέρει τὴν ἰδρυσιν τοῦ ναοῦ. Τὰ ὑπὸ τοῦ Σκυλίτση καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ λεγόμενα δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς μαρτυρίαι περὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ».

2. Ἐκδ. Βόννης, II, σ. 436.

3. Ἐδῶ σταματᾷ ὁ Κεδρηνός (ἐκδ. Βόννης, II, σ. 436, 11). Τὸ χειρόγραφο ὁμῶς τοῦ Σκυλίτση (Codex Vind. hist. Graec. 74, fol. 15v, 27 - 15r, 1) συμπληρώνει τὸ παραπάνω χωρίον τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ λύνει τὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου.

4. Πρβλ. Κώδ. U, fol. 14v, 27 καὶ Božidar Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes (Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV) κλπ. München 1906, σ. 29.

5. Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας καὶ αἱ Βουλγαρικαὶ περὶ τῆς ἰδρύσεως τούτου ἀπόψεις. Π.Α.Α. τ. 20, 1945, σ. 13.

6. Πρέσπες, ἔ. ἀ., σ. 65.

7. Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 69), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 3.

ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Σαμουήλ τὸ 983¹ ἢ τὸ 986² ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῆς Λαρίσης.

Ὁ Πελεκανίδης ἀντικρούει τὶς ἀπόψεις τοῦ 'Ιβάνωφ³ καὶ ἐκφράζει σοβαρὰς ἀμφιβολίας ἂν ὑπῆρξε ποτὲ πόλη μὲ τὴν ὀνομασίαν Πρέσπα καὶ μάλιστα ἐπάνω στὸ νησάκι τῆς μικρῆς λίμνης⁴. 'Η λέξις «πρέσπα» κατὰ τὸν S n e g a r o f⁵, εἶναι σλαβικὴ καὶ σημαίνει σωρὸ στοιβαγμένο χονδρὸ χιόνι. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν καὶ τὸ ἀρχικὸ ὄνομα τῆς Λίμνης, τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ μικροῦ νησιοῦ. Ὅταν στὸ νησάκι αὐτὸ (τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου) ἱδρυσε ὁ Σαμουήλ τὰ ἀνάκτορά του, δὲν πρέπει νὰ εἶχε ἄλλο ὄνομα γιατί ὅπως ἀναφέρεται στὰ χρονικά τοῦ Ντουκλιάνσκα, ποὺ γράφηκαν τὸν 12ο αἰῶνα σὲ λατινικὴ γλῶσσα, ὅταν ὁ τσάρος Σαμουήλ συνέλαβε τὸν πρίγκηπα Βλάντιμιρ διέταξε νὰ τὸν προφυλακίσουν στὴν περιοχὴ τῆς 'Αχρίδας, στὸν τόπο ποὺ ὀνομάζεται Πρέσπα, ὅπου εὕρισκοντο τὰ ἀνάκτορά του⁶. Καὶ ὁ Μιχ. 'Ατταλειάτης (Βόννης, σ. 230), περιγράφοντας τὴ νίκη τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου στὰ στενὰ τοῦ Κλειδίου ἀναφέρει χωρὶς ὄνομα τὸ νησί, περιγράφοντας τὴ φυγὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ τσάρου Σαμουήλ : «ἀλλὰ τὸν μὲν ἄρχοντα τούτων, Σαμουήλ κατονομαζόμενον, σὺντρομον φυγεῖν καὶ ἀποθανεῖν ἐν τῇ λιμνίᾳ νήσῳ τῇς Πρέσπας».

Παρ' ὅλον ὅτι, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Πελεκανίδης ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ πόλεως Πρέσπας, στὴν ἐπομένη σελίδα τῆς μελέτης του (ἐ.ἀ., σ. 4) ἀναφέρει ὅτι : «Εἰς τὸ ὄρεινόν τοῦτο λεκανοπέδιον, καὶ δὴ ἐπὶ τινος νησιδὸς τῶν λιμνῶν, ὁ Σαμουήλ ἐγκαθιστᾷ τὴν ἑδραν αὐτοῦ ἤδη πρὸ τοῦ ἔτους 986 μεταφέρων ἅμα μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐγκαθιστῶν ἐνταῦθα τοὺς κατοίκους τῆς Λαρίσης». Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Κεδρηνοῦ δὲν ἀναφέρει ἐγκατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Λαρίσης στὴν πρωτεύουσα τοῦ Σαμουήλ ἢ γύρω ἀπὸ τὴν Πρέσπα ἀλλὰ «εἰς τὰ τῆς Βουλγαρίας ἐνδότερα».

Τὴν ὑπαρξὴ ὅμως πόλεως Πρέσπας ἀναφέρει καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς⁷ :

1. 'Ιβάνωφ, 'Η πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, ἐ.ἀ., σ. 73 ἐξ. Stričević, La rénovation, ἐ.ἀ., σ. 199.

2. Γ. Σωτηρίου, Π.Α.Α., ἐ.ἀ., τ. 20, 1945, σ. 9.

3. 'Η πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα. Δελτίο τῆς Βουλγαρικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, I, Σόφια 1910, σ. 71 ἐξ (βουλγ.).

4. Πελεκανίδης, ἐ.ἀ., σ. 3 : «'Η προέλευσις τοῦ ὀνόματος Πρέσπα εἶναι ἄγνωστος, ἀμάρτυρος δὲ καὶ ἀστήρικτος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι παρὰ τὴν λίμνην ἢ ἐπὶ τινος νησιδὸς αὐτῆς ὑπῆρξε ποτε πόλις, ὀνομαζομένη Πρέσπα». Στὶς ἀπόψεις αὐτὰς τοῦ Πελεκανίδη πρβλ. ἀπάντησις τοῦ I v a n S n e g a r o f (Snjegarow), 'Η Πρέσπα ὅπως τὴ βλέπει 'Ελληνας ἀρχαιολόγος, στὴν Izvestija na Instituta za Istorija, τ. 11ος, Σόφια 1962, σ. 241 ἐξ.

5. 'Ε.ἀ., σ. 242.

6. Πρβλ. 'Ιβάνωφ, 'Η πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουήλ, ἐ.ἀ., σ. 74.

7. 'Εκδ. Βόννης, τ. Α', σ. 48.

«... ὁπόσας ἡ τοῦ Ἀγγέλου Μιχαὴλ ἐφοδος ἐκλόνησέ τε καὶ πρὸς βραχὺν τινα χρόνον παρατραπῆναι πεποίηκε, Καστορία τε καὶ Πρέσπα, καὶ ἐπὶ τούτοις ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι»¹.

Ἡ μαρτυρία τέλος τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση² ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἔτος 1071 - 1072³ διαλύει κάθε ἀμφιβολία: «οἶγε μὴν Ἀλαμάνοι καὶ Φράγγοι (γένη δὲ οὗτοι δυτικὰ) κατὰ τῆς χώρας ἀφεθέντες καθαιροῦσι μὲν τὰ ἐν τῇ Πρέσπᾳ τῶν βουλγάρων ὑπολελειμμένα βασίλεια, σκυλεύουσι δὲ καὶ τὸν ἐκεῖσε ναόν, ὃς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου ἱδρύται, μηδενὸς τῶν ἐν ἐκείνῳ φεισάμενοι ἱερῶν, ὧν τινα μὲν αὖθις ἀνεσώθησαν, τὰ δὲ λοιπὰ ὁ στρατὸς διανεμιάμενος εἰς χρήσιν ἰδίαν μετεσκεύασαν».

Ἰσως μὲ «τὰ ἐν τῇ Πρέσπᾳ τῶν βουλγάρων ὑπολελειμμένα βασίλεια» οἱ Φράγγοι κατέστρεψαν καὶ τὸ ὄχυρὸ ποὺ ἔχτισε ὁ Βασίλειος Β' στὸ νησί, μετὰ τὴ νίκη του καὶ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα. Σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Κεδρηνό⁴: «... ἄρας δ' ἐξ Ἀχρίδος ἔρχεται εἰς τὴν λίμνην τὴν λεγομένην Πρέσπαν, ἐν τῷ διέναι τὸ μεταξὺ ὅρος φρούριον οἰκοδομήσας ἄνωθεν τούτου καὶ Βασιλίδα ἐπονομάσας, καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ».

Ἡ θέση καὶ τὰ ἐρείπια τῶν δύο κάστρων δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεθῆ. Ἐνας θρύλος ὅμως ποὺ ὑπάρχει στὸ χωριὸ Πλατὺ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴ «Βασιλίδα» ποὺ ἔχτισε ὁ Βασίλειος στὸ βουνό, ἀνάμεσα στὴν Ἀχρίδα καὶ στὴν Πρέσπα. Παραθέτουμε τὸ θρύλο ὅπως τὸν διέσωσε ὁ δημοδιδάσκαλος Λάζαρ. Ἀν. Μέλλιος⁵: «Ν.Α. τοῦ χωριοῦ, σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας πάνω στὸ βουνό ὑπάρχει μιὰ πηγὴ. Ὀνομάζεται «Βασιλοπηγὴ». Κοντὰ ὑπάρχουν ἐρείπια ποὺ δείχνουν πὼς ὑπῆρχε κάτι. Λὲν πὼς ὑπῆρχε φρούριο, ποὺ δέσποζε τοῦ δρόμου Ἀγίου Γερμανοῦ - Καλλιθέας. Ἄλλοι λένε πὼς ἐκεῖ ὁ Βούλγαρος τσάρος Σαμουὴλ εἶχε χτίσει κυνηγετικὸ περίπτερο, ἐνῶ στὸν Ἀγ. Ἀχίλλη τὰ θερινὰ ἀνάκτορά του».

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ πάντως εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὸ Λ. Α. Μέλλιος δὲν γνῶριζε οὔτε ἔκανε συσχέτιση μὲ τὰ βυζαντινὰ κείμενα τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ

1. Πρβλ. Δ. Ζακυθινό, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς Ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει. Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΖ' (1941), σ. 225: «Ἡ μεσαιωνικὴ πόλις τῆς Πρέσπας, κειμένη παρὰ τὴν ὁμώνυμον λίμνην, ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ σιγγλίῳ τοῦ Βασιλείου Β' (1019) ὡς κάστρον ὑποκείμενον εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Ἀχρίδος». Ὁ Θεοφύλακτος (Migne, τ. 126, σ. 540), ἀποφεύγει νὰ ὀνομάσῃ τὸ νησί καὶ ἀρκεῖται νὰ προσδιορίσῃ τὸν τόπο ἔτσι: «μετὰ τὴν ἐν τῷ ἐν ἁγίοις περὶ Ἀχιλλεῶς τελουμένην ἐνταῦθα σύνοδον».

2. Ἐκδ. Βόννης, σ. 718-719.

3. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, ἑ.ἀ., σ. 199.

4. Ἐκδ. Βόννης, τ. Β', σ. 469.

5. Θρύλοι καὶ παραδόσεις περιοχῆς Πρεσπῶν, περιοδ. α' Ἀριστοτέλης, ἔτος Ε', τεύχ. 29, 1961, σ. 21.

συνεπῶς μὲ μεγάλη πιθανότητα μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα θρύλο πὺ ἀναφέρεται στὸ ὄχυρὸ τοῦ Βασιλείου, τῇ «Βασιλίδᾳ».

Τὸ ἐλληνικὸ χειρόγραφο 74 τῆς Βιέννης, τοῦ Σκυλίτση (Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV), μᾶς διέσωσε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἄλλου κάστρου πὺ ἔχτισε ὁ Βασίλειος στὸ νησί τῆς Μικρῆς Πρέσπας καὶ συμπληρώνεται ἔτσι τὸ κείμενο τοῦ Κεδρηνοῦ (ἔ.ἀ., τ. Β', σ. 469): «καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ τῇ βραχυτέρᾳ δ καὶ αὐτὸ Κωνσταντίον ἐπωνόμασεν»¹. Τὸ ὄνομα τοῦ ὄχυροῦ ἐδόθηκε πρόσκαιρα ἴσως καὶ στὸ νησί².

'Απὸ ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι στὸ νησί τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου στή Μικρὴ Πρέσπα θὰ ἦταν τὰ ἀνάκτορα, ἡ φρουρὰ καὶ κάποιες ὀχυρώσεις τοῦ Σαμουήλ καὶ ἴσως κατοικίες αὐλικῶν καὶ εὐγενῶν. 'Η μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ θὰ κατοικοῦσε σὲ κάποια κοντινὴ ὄχθη ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νησί, ἴσως καὶ σκόρπια σὲ μικροὺς συνοικισμοὺς (πατριές). Δὲν θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε βέβαια πόλη μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴ μορφή τῶν βυζαντινῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς, γιατί οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ Σαμουήλ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν πάντα πρόσκαιρες γιατί ὁ τσάρος ἦταν διαρκῶς ἐπὶ ποδὸς πολέμου».

Αὐτὸ βέβαια δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ χτίσῃ τὸ μεγάλο καθεδρικὸ ναὸ κοντὰ στὰ ἀνάκτορά του, στὸ νησί. Τὸ ὅτι τὰ ἀνάκτορα καὶ γενικὰ ἡ ἀκρόπολη, τὸ καταφύγιο, τοῦ Σαμουήλ ἦταν τὸ νησί καὶ ὄχι ἡ παρόχθια πόλη, ὅπου θὰ ἦταν καὶ τὸ μεγάλο στρατόπεδο, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ καὶ γιὰ λόγους ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας. "Αν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν τὸ μεγάλο σπαραγμὸ τῶν διαδόχων του καὶ τὸ ξεκλήρισμα τῆς οἰκογενείας του μετὰ τὸ θάνατό του, θὰ μπορέσουμε νὰ δικαιολογήσουμε τὴν ἀπομονωμένη ὄχυρὴ θέση πὺ διάλεξε γιὰ νὰ ἐγκαταστήσῃ τὰ ὄχυρά του ἀνάκτορα καὶ τὴν προσωπικὴ φρουρὰ του.

Δὲν μένει πιά ἀμφιβολία ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε πόλη πὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ Σαμουήλ καὶ ἔλαβε τὴν ὀνομασία τοῦ τόπου. "Αν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σνεγκάρωφ πὺ ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ σήμερα στή βουλγαρικὴ γλῶσσα ὀνομάζουν τὸ σωρὸ τὸ στοιβαγμένο χοντρὸ χιόνι πρέσπα, τότε ἡ ὀνομασία ἀναφέρεται ἰδιαίτερα στὸ νησάκι τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, πὺ ἐμφανίζει ὁμοιότητες μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως καὶ συνεπῶς αὐτὸ ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ.

Μιὰ τελευταία ἀπόδειξη ὅτι τὸ νησί λεγόταν Πρέσπα καὶ ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἡ παλιὰ πρωτεύουσα καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἔδρα τῆς κεφαλῆς τῆς

1. Πρβλ. Božidar Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, München 1906, σ. 34. Βλ. καὶ 'Ιβάνωφ, ἔ.ἀ., σ. 76.

2. 'Ο 'Ιβάνωφ, ἔ.ἀ., σ. 76, ἐκφράζει τὴν εἰκασία μὴπως τὰ ἐρείπια κάστρου ἐπάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Τσάρεντβορ (πὺ σημαίνει βασιλεῖον - βασιλικὸ μέγαρο) ἔχουν σχέση μὲ τὸ ὄχυρὸ τοῦ Βασιλείου, τῇ Βασιλίδᾳ.

βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου ¹ «τῷ Μακρεμβολίτῃ, τῆς Πρέσπας ἄρχοντι», ὅπου τὸν παρακαλεῖ νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ νὰ βρεθοῦν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διοργάνωση Συνόδου : «κατὰ τὴν Πρέσπαν (ἐνταῦθα γὰρ ἡ συνέλευσις)». Ἐὰν δὲν ἦταν πόλη ἡ Πρέσπα καὶ ἐὰν ὁ τόπος δὲν εἶχε ἓνα χαρακτηρὰ ἰδιαίτερα θρησκευτικό, παλιὰ πρωτεύουσα, καθεδρικὸς ναὸς καὶ τάφος τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ συγκληθῇ ἡ συνέλευση τῶν Ἐπισκόπων στὸ ἔρημο νησί, ἀλλὰ στὴν Ἀχρίδα, ὅπου ἦταν τότε ἔδρα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἢ ὅπου ἄλλου ². Ἀλλὰ παρ' ὅλον ὅτι ἡ πόλη εἶχε πρὸ ὀλίγου καιροῦ καταστραφῇ τελειῶς ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῶν Φράγκων καὶ χρειάζεσθαι ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ νὰ ὀργανωθῇ σὲ τόπο ἔρημο ἡ συνέλευση, παρ' ὅλα ταῦτα καὶ μόνο γιὰ τὴν ἱερότητα τοῦ τόπου καὶ γιὰ λόγους συμβολικοὺς ὁ Θεοφύλακτος ἐπέμενε νὰ γίνη ἡ συνέλευση στὸν τόπο πού ἄλλοτε ὑπῆρχε ἡ πρωτεύουσα, ὁ ναὸς καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου καὶ ἴσως ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ Πατριαρχεῖου.

1. Migne, τ. 126, ἐπιστολὴ ΝΓ', σ. 469.

2. Γιὰ τὴν ἔδρα τοῦ βουλγαρικοῦ Πατριαρχεῖου στὴν Πρέσπα εἶναι διχασμένες οἱ γνώμες τῶν βυζαντινολόγων. Ἀφοῦ ὅμως στὸ νησάκι ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουήλ, γιατί πρόσκαιρα νὰ μὴν εἶχε μεταφερθῇ ἐκεῖ ἡ ἔδρα τοῦ βούλγαρου Πατριάρχη καὶ ὁ «Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριήλ ἐν Βοδινοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπα» τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου 880 (407v) τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων νὰ μὴν εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Πρέσπα κοντὰ στὸν περίφημο ναὸ ὅπου καὶ τὸ λείψανο τοῦ Ἀγίου; Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας καὶ τοῦ Πατριαρχεῖου στὴν Ἀχρίδα καὶ τὸν υποβιβασμὸ του, μετὰ τὴ νίκη τοῦ Βασιλείου, σὲ Ἀρχιεπισκοπὴ, ἡ Πρέσπα ἦταν πάντα Ἐπισκοπὴ ὑπαγομένη στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδας. Ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα μέχρι τὴν διάλυση τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Ἀχρίδας (16 Ἰανουαρίου 1767) ἔχουμε πληροφορίες γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν Ἐπισκόπων. Μετὰ τὴν ἡμερομηνία αὕτῃ ἡ Ἐπαρχία τῆς Ἀχρίδας συγχωνεύτηκε μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Πρέσπας καὶ ἐδόθηκε προτεραιότητα στὴ δεύτερη πού ὀνομάσθηκε καὶ Μητρόπολη Πρεσπῶν μὲ ἔδρα τοῦ Ἐπισκόπου ὅμως τὴν Ἀχρίδα. Κατὰ τὸν Ἰβάνωφ (ἐ.ἀ., σ. 80), τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤθελε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἐξαλείψῃ ἐντελῶς ἀπὸ τὴ μνήμη τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδας καὶ νὰ μὴ δοθῇ ἡ δυνατότητα στὸν τοπικὸ Ἀρχιερέα νὰ ἀνυψωθῇ πάλι κάποτε στὸ θρόνο Πατριάρχη. Στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας καὶ τοῦ Ἀγίου Γερμανοῦ, μνημονεύεται: ἀρχιερατεύοντος δὲ κυρίου Παρθενίου κ.λ.π. Ἀγ. Πρεσπῶν κατὰ τὰ ἔτη 1741 καὶ 1743 καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀγ. Ναοῦμ, στὴ λίμνη τῆς Ἀχρίδας τοῦ 1806: «μητροπολίτου ἁγίου Πρεσπῶν κυρίου Καλλινίκου» (Ἰβάνωφ, Bălgarski Starini iz Makedonia, Sofia 1931, σ. 54). Σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπισκοπὴ Πρεσπῶν ἢ Πρασπῶν βλ. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, σ. 20, 30-31 καὶ γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν Πρεσπῶν στὸν Tafel, Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae, Μέρος Α', σ. 40-41 καὶ Δ. Ζακὺθηνου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου, «Μακεδονικά», τ. Α', 1940, σ. 438· στὸ κείμενο τοῦ τακิริοῦ τοῦ Ἰωάσαφ πατριάρχου τῶν Ρωμαίων Ὀχρίδος τοῦ ἔτους 1721 διαβάζουμε: «Ὁ ὑποφαινόμενος θεράπων τῆς Α. Μεγαλειότητος δι' Αὐτοκρατορικοῦ Βερατίου Πατριάρχης Ὀχρίδος, Κορυτσᾶς... Πρέσπας...».

Καὶ σὲ ἄλλῃ ἐπιστολῇ τοῦ ὅμως ὁ Θεοφύλακτος ¹ «τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος» τιμώντας τον γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ πρόσφερε στὴν ἐπανίδρυση τῶν πόλεων ποὺ καταστράφηκαν στοὺς πολέμους, μνημονεύει : «καὶ Πρέσπαν ἅμα καὶ Διάβολιν ἀναψύξας τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς δικαιοκρισίας τῷ πνεύματι...». Ἡ Διάβολη (Devol, ἡ βυζαντινὴ Σελασφόρος) εἶναι πόλη γνωστή. Γιὰ νὰ γίνεταί ἡ σύγκριση «Πρέσπαν ἅμα καὶ Διάβολιν», ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ δύο πόλεις καὶ μάλιστα ἀξιόλογες ποὺ θὰ εἶχαν βέβαια κοινά, παράλληλα, χαρακτηριστικά, δηλαδὴ ἱστορικὴ σημασία, ἢ θρησκευτικὰ μνημεῖα σπουδαῖα, ὅπως καθεδρικοὺς ναοὺς. Γιατὶ ἀλλοιῶς δὲν νοεῖται νὰ γίνεταί σύγκριση ἀνάμεσα σὲ πόλη, τὴ Διάβολη, καὶ σ' ἓνα ἐρημονῆσι, τὴν Πρέσπα.

Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σκυλίτση πληροφορούμεθα τὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὸ 1071 - 72. Τὶς καταστροφὲς τῶν μισθοφορικῶν ἢ συμμαχικῶν φραγκικῶν στρατευμάτων προσπαθεῖ νὰ ἐπουλώσῃ, μετὰ δεκαεπτὰ χρόνια, ὁ 'Αρχιεπίσκοπος 'Αρχίδος Θεοφύλακτος ².

Ἄν δὲν ἦταν τόσο σαφὴς ἡ μαρτυρία τοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλίτση (Codex Vindobonensis hist. graec. 74) ποὺ ἀναφέραμε (ἔ.ἀ. σ. 194) θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ μιὰ ἄποψη βασιζομένη στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ΙΓ' τοῦ Θεοφύλακτος ³ : «τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος», ὅπου τὸν παρακαλεῖ νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ κατεστραμμένης μεγάλῃς ἐκκλησίας, ἔδρας ἐπισκόπου : «παμμέγιστέ μου ἀθθέντη καὶ ἀντιλήπτορ, πολλὰ μὲν ἀγαθὰ εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἡμῶν, καὶ Πρέσπαν ἅμα καὶ Διάβολιν ἀναψύξας τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς δικαιοκρισίας τῷ πνεύματι, ἣν ἀνεδείξω κατὰ τῶν ἀδικησάντων αὐτάς», καὶ τελειώνει : «ὥς ἂν ἐλεήσῃ τὴν ἥ ὅτε ὀλβιωτάτην ἐκκλησιῶν ἣν ὁ χριστιανικώτατος ἐκεῖνος Βορίσης ὁ βουλγαρίας βασιλεὺς, μίαν καὶ αὐτὴν τῶν ἐπτὰ καθολικῶν, ἐδομήσατο. Ἐκεῖνος ἔκτισε· σὺ δὲ ἐγκαίνισον, ἵνα σοὶ καὶ πνεῦμα εὐθὲς ἐν τοῖς ἐγκάτοις σου ἐγκαινισθεῖ παρὰ Θεοῦ» ⁴.

Τὴν πληροφορία αὐτὴ ὅτι ὁ Βόρις ἀνίδρυσε ἐπτὰ καθολικοὺς, μητροπολιτικοὺς ναοὺς, τὴν ἐπαναλαμβάνει ὁ Θεοφύλακτος καὶ στὸ βίο τοῦ 'Αγίου Κλήμεντος ⁵ : «ἐπεὶ γάρ εἶδε τοῦτον ἄρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτῷ Βουλγαρίαν ἐπτὰ καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα καὶ οἶόν τινα λυχνίαν ἐπτάφωτον

1. Ἔ.ἀ., τ. 126, σ. 529, ἐπιστ. ΙΓ'.

2. Σύμφωνα μὲ τὶς νεώτερες ἀπόψεις τοῦ P. Gautier (Essai sur la date d'Intronisation de Theophylacte d'Achrida, Résumés des Communications, τοῦ XII Δ.Β.Σ. στὴν 'Αχρίδα, Belgrade-Ochride 1961, σ. 124-125) ὁ Θεοφύλακτος πρέπει νὰ ἀνέβηκε στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς 'Αχρίδας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1088-1089.

3. Migne, τ. 126, σ. 529.

4. Πρβλ. καὶ Πελεκανίδη, ἔ.ἀ., σ. 67-69, ὅπου παραθέτει ὅλο τὸ κείμενο.

5. Migne, P.G., τ. 126, σ. 1229.

ἀναλάμψαντα». Δὲν πρόκειται πάντως γιὰ τὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας πού, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς μητροπολιτικούς ναοὺς πού ἴδρυσε ὁ Βόρις, γιατί στὴν ἐπιστολὴ¹ ἀναφέρει ὅτι: «ἐξῆλθον οὖν ἐπισκεψόμενος ταύτην καὶ ἰδὼν ἐπένθησα».

Ἐπειδὴ στὴν ἐπιστολὴ αὐτῇ (ΙΓ') τοῦ Θεοφυλάκτου δὲν ἀναφέρεται σαφῶς ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου, ὁ Σ. Πελεκανίδης² θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄλλον ἄγνωστο ναό. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται γιὰ τὴ Διάβολη (Devol)³, τὴ Σελασφόρο⁴, πού μνημονεύεται καὶ στὸ κείμενο τῆς ΙΓ' ἐπιστολῆς τοῦ Θεοφυλάκτου, τῆς ὁποίας ὁ καθεδρικός ναὸς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπτὰ μητροπολιτικούς ναοὺς πού ἀνίδρυσε ὁ Βόρις.

Φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου ἐπεσκευάσθη ἴσως ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ σεβαστοκράτορος, Κωνσταντῖνο, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 11ου αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ πού καὶ ἐμεῖς προηγουμένως ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα διαπιστώσαμε ὅτι ἔγινε ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἡ προσθήκη τῶν νέων παραβημάτων καὶ τῶν τρουλλίσκων, γιατί διαβάζουμε σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου «τῷ Καματηρῷ»⁵: «μετὰ τὴν ἐν τῷ ἐν ἁγίοις περὶ Ἀχιλλέως τελουμένην ἐνταῦθα σύνοδον». Γιὰ νὰ συμβῇ ὁμοῦς αὐτὸ ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ἔχῃ ἐπισκευαστῇ ὁ ναός. Ἡ ὅλη κατάστασις ὁμοῦς τῆς πόλεως θὰ ἦταν θλιβερή, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ. Ἔτσι μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε ὅσα γράφει ὁ Θεοφύλακτος στὴν ἴδια ἐπιστολὴ (ΚΓ') πρὸς τὸν Καματηρόν: «πρὶν γὰρ αὐτὴν σύνοδον τελέσαι, ἀδύνατον ἡμᾶς αὐτόθι διαβῆναι, καὶ σφόδρα θέλοντες⁶». Σὲ μιὰ ἄλλη ἐπίσης ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου, μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχε ἄρχοντας (νομάρχης) τῆς Πρέσπας, ὁ Μακρεμβολίτης καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει γι' αὐτὸν ὁ Θεοφύλακτος⁷: «προσδέχου τοίνυν ἡμᾶς· σὺν αὐτῷ γε φάναι τῷ τοιαῦτα θαυματουργοῦντι, κατὰ τὴν Πρέσπαν (ἐνταῦθα γὰρ ἡ συνέλευσις)». Τὸν παρακαλεῖ πάντως πολὺ θερμὰ νὰ φροντίσῃ γιὰ τροφὰς καὶ ἄλλα χρειώδη γιὰ τοὺς συνοδικούς, πού βέβαια μὲ μεγάλη δυσκολία θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν σὲ μιὰ περιοχὴ πού τόσο ὑπέφερε ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τίς καταστροφές⁸.

1. Ἐ.ἁ., σ. 529.

2. Ἐ.ἁ., σ. 69.

3. Πρβλ. Ivan Snegarof, ἔ.ἁ., σ. 245 ἐξ.

4. H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orientalischen Kirche II, B. Z., τ. 2 (1893), σ. 49: «Ὁ Κορυτζᾶς καὶ Σελασφόρου (Dénol)», σ. 61: «Σελασφόρος ἡ νῦν Δεάβολις».

5. Migne, P.G., τ. 126, σ. 540, ἐπιστ. ΚΓ'.

6. Ἐ.ἁ., Migne, P.G., τ. 126, ἐπιστ. ΚΓ', σ. 540.

7. Migne, P.G., τ. 126, ἐπιστ. ΝΓ', σ. 469.

8. Ἐ.ἁ., σ. 469: «Ἀλλ' ὅρα μὴ καταλείποντες ἀσυνέργητον τὸν πρὸς τὴν συλλογὴν τῶν χρειωδῶν ἀπεσταλμένον ἐκκλησιαστικόν, τοὺς τὰ τῆς ἐορτῆς ἄσονται, τέττιγας ἀτεχνῶς ἀποδείξῃτε, καὶ ἐν πανηγύρει μεθύοντων αὐτῶν λιμώξωμεν».

ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν ἀψίδων τῶν «ἐπισκοπικῶν θρόνων» ποὺ ἔχουν ἱστορηθῇ στὸ πρῶτο στρώμα τῆς τοιχογραφήσεως διακρίνονται ἐλάχιστα ἔχνη τοιχογραφιῶν σειρᾶς ἱεραρχῶν κατ' ἐνώπιον.

'Η τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν, ἡ ἔκφραση, οἱ χρωματικοὶ τόνοι ἐμφανίζουν ὁμοιότητες — τοῦλάχιστον οἱ πλέον εὐδιάκριτες, ὅπως ὁ 'Αρχάγγελος Μιχαὴλ (Πίν. 42, εἰκ. 9), οἱ ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος — ἰδιαίτερα μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη, ποὺ ὁ Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς¹, ἀπὸ ἓνα χάραγμα, χρονολογεῖ στὸ ἔτος 1095, καὶ τῶν 'Αγίων 'Αναργύρων τῆς Καστοριάς², ποὺ ὁ 'Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς³ χρονολογεῖ στὸ 2ο ἢ 3ο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα.

Οἱ τοιχογραφίες ὅμως τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου ἔχουν μεγαλύτερη στατικότητα καὶ ὕψος πλέον ἀρχαῖζον ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη. 'Ο καλλιτέχνης δὲν ὑπείσέρχεται σὲ λεπτομέρειες ἀλλὰ μὲ γρηγοράδα καὶ σιγουριά, μὲ χοντρές πινελιές πλάθει τὰ σαρκώματα καὶ τὰ φῶτα τοῦ χωρὶς νὰ καταφεύγῃ σὲ ὑπερβολικὰ κομψὰ ἀνοίγματα καὶ ψιμμουθιές, χαρακτηριστικὰ μιᾶς κάπως μεταγενέστερης ἐποχῆς. Συγκρίνοντας τὸν 'Αρχάγγελο Μιχαὴλ τῶν 'Αγίων 'Αναργύρων⁴ τῆς Καστοριάς ποὺ παρουσιάζει ἔντονες ὁμοιότητες μὲ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου τὸν ἀντίστοιχο ἅγιο (Πίν. 42, εἰκ. 9), βλέπουμε ὅτι ὁ καλλιτέχνης τῶν 'Αγ. 'Αναργύρων ὑπείσέρχεται σὲ λεπτομέρειες σχεδιάζοντας στὸ σκοῦρο χρῶμα τῆς κοῦλης κόμης» τοῦ ἀγγέλου τὶς τρίχες τῶν μαλιῶν. Στὸ σχέδιο τῶν ματιῶν, τῆς μύτης καὶ τοῦ στόματος ἔχει κάποια ἀμηχανία, μετὰ τὰ ἀνοίγματα συμπληρώνει, στὸ φρέσκο, μὲ σκοῦρες πινελιές καὶ τὰ φῶτα εἰσδύουν καὶ στὸ μεταξὺ τῶν ματιῶν καὶ τῶν φρυδιῶν τμῆμα του, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ ζωγράφος τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου ἔχει στὴν τέχνη του ἓνα συγκέρασμα ἐγκρατείας καὶ ἐλευθερίας, μιὰ πραγματικὴ ἐπίγνωση τῶν δυνατοτήτων τοῦ φρέσκου, ποὺ γίνεται φανερὴ ἰδιαίτερα στὸ ζωγράφισμα τῶν ματιῶν καὶ τῆς μύτης.

Τὰ ἰδιαίτερα αὐτὰ χαρακτηριστικὰ, οἱ ὁμοιότητες καὶ οἱ διαφορές, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ τοιχογράφηση τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἔγινε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀνίδρυση τοῦ μνημείου καὶ πάντως ἐνωρίτερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα εἰκονογραφικὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν βυζαντινῶν ὅπλων καὶ τὴν παγίωση τῆς εἰρήνης στὴν περιοχὴ, ἀπὸ ἑλληνικὰ ἐργαστήρια μὲ κοινὲς καλλιτεχνικὲς ρίζες.

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

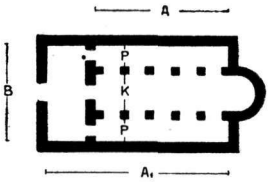
1. Καστοριά. I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 47, 58.

2. 'Ε. ἀ., πίν. 21, 26β, 29.

3. A.B.M.E., τ. Δ', 1938, σ. 60.

4. Καστοριά, ἔ.ἀ., πίν. 29.

ΠΙΝΑΞ Α

		<p>ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ ΚΑΤΟΨΕΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ</p>			
ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ		A:B	A ₁ :B	K:P	Δημοσιευμένα σχέδια καὶ σχετικὴ Βιβλιογραφία.
1.	Μεσημβρίας	1,00	1,26	2,52	Ἀ. Rachénov, Églises de Mésemvria, Sofia 1932, σ. 3, εἰκ. 3.
2.	Ἀγ. Θεόδωροι Σερρών	1,22	1,54	2,40	Ἀ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939 - 1940), σ. 155, εἰκ. 2. Ἀποτύπωση προσωπική.
3.	Ἀπ. Παῦλος Βεροίας	1,41	1,75	2,3	Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 569, εἰκ. 1. Ἀποτύπωση προσωπική.
4.	Σερβίων	1,48	1,82	1,95	Ἀ. Ξυγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων. Ἀθῆναι 1957, σ. 27, εἰκ. 4.
5.	Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδας	1,50	1,85	1,88	B. Filov, Geschichte der Altbulgarischen Kunst, Berlin 1932, σ. 39, εἰκ. 8. D. Bošković-K. Tomovski, L'architecture Médiévale d'Ohrid ἐν Recueil, ἔ.δ., 1961, σ. 78-79 καὶ εἰκ. 5a-5d.
6.	Ἀγ. Ἀχιλλεῖος	1,50	1,89	2,1	σ. 167, εἰκ. 1. Ἀποτύπωση προσωπική.
7.	Καλαμπάκας	1,70	2,15	2,06	Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ' (1929), σ. 295, εἰκ. 4.